

pen fedi el vagy semmisíti meg ez a fajta eufemizáció magát a társadalmi konfliktust: „A kultúra figyelembevételét követelő szennvedélyes védőbeszédnek így válnak attitűdölké, egy magasabb moralitás és reflexivitás pusztá gesztusává, ami mindenütt érvényes váltópénz lesz, ahol a társadalom már csak úgy jön számításba, mint rendezvény, mint valami színrevitel, ahol már nem több, mint egy szemlélemód nem létrehozható, hanem alakítható cselekvés-összefüggés.”

2. A TÁRSADALMI KÖMMUNIKÁCIÓ FONTOSABB SZÍNTEREI

Bevezetés

Tóth-László

Lehrer: ...

→ ... Seibel

Ez a fejezet három részre oszlik. A társadalmi kommunikáció három fontosabb színteret hivatottak ezek az írások bemutatni. A társadalmi kommunikáció színterei azok a „helyek”, ahol maga a kommunikáció folyik; vagy másként: ahol a kommunikáció fennáll. Az idézőjel annak szól, hogy ezek a helyek egyes alkalmakkor – mondjuk itt és itt beszélgetett egymással, megadhatók azok a helyek, ahol a szomszédos bevásárlóközpont szórólappal rendszeresen megjelennek, vagyis ezek a helyek nemcsak valódi lokalitások, de lehetnek alkalmiak és nem alkalmiak egyaránt. Más esetekben nem mondható így meg, de legalábbis az előző értelemben lehetetlen megmondani, hol is zajlik a kommunikáció: István Péterrel, akivel éventedes barátságban van, és szinte minden fontos ügyüket rendszeresen megbeszélnek egymással hol telefonon, hol együjtük, hol másikkal lakásán vagy éppen moziba menet, vagyis ebben az esetben nem az a döntő, hogy hol van ez a színtér a térképen, hanem az, hogy két résztvevője tartósan és személy szerint adja egymásnak ezt a színteret. Más módon nem lokalizálható az a kommunikáció sem, amelyben olyan emberek találkoznak egymással, akik különböző világokból, sőt, egymásnak idegen világokból érkeztek, s az természetesen nemcsak a Föld túloldaláról érkezett emberrel – ehet meg, de mindannyiunkkal alkalmanként: szomszédunk voltaképpen egy másik világból szól hozzánk, s mi is hozzá: mert olyan korszakban vagyunk olyan társadalmi státuskülönbség vagy olyan európai vagy olyan kulturális különbség van közöttünk, ami ezt idézi elő: vagy egyszerűen csak az egyik (pszichátriai) beteg, a másik meg nem az.

A fejezet első tanulmányára (2.1) a közvetlen emberi kommunikációról (a dialógikus típusú kommunikációról) szól. Hogyan vizsgálhatóak jelenségek mint kommunikációk; mi ezek szituatív tartalma? Milyen ezeknek a kommunikációs jelenségeknek a dinamikája (pl. attól függően, hogy a kommunikáció centrumába mi kerül), illetőleg miféle stratégiák figyelhetők meg? A tanulmány szól a kommunikáció legherséges funkcióiról a dialógusszituációkban (az érzelmek kifejezéséről, a meggyőzéstől, az informálásról stb.), és szól ezen funkciók megvalósulásáról, valamint a kommunikáció zavarairól is.

A fejezet második tanulmánya (2.2) a szervezetek kommunikációjának jelenségét mutatja be. Ezek közül talán a legtöbbet a tömegkommunikációról véltünk tudni. A legfontosabb kérdés, hogy mit nevezhetünk tömegkommunikációnak, s az hogyan konstruálódik. Mi a (tömegkommunikációs) médium? És így tovább. Ez a

tanulmány igazítja el az olvasót a tekintetben is, hogy miféle egyéb szervezeti kommunikációs jelenséggel kell még számolnunk.

A konfliktusérzékenység és -kezelés természetesen a szervezetelek kommunikációjának esetében kiemelten fontos kérdés. A fejezetben a konfliktusok egyes típusaira példák találhatóak, valamint ezek megoldási kísérleteit is tárgyaljuk. A jogi és az etikai problémák, melyeket szintén tárgyal a tanulmány, az (intézményes) tömegkommunikációban pedig par excellence bírnak konfliktusos jelleggel.

A kulturális kommunikáció esetei – ez a tárgya a fejezet harmadik tanulmányában (2.3) vizsgált szituáció típusnak – a kommunikáció azon problémáit hozzák felszínre, amelyek a különböző kulturális háttérrel rendelkező kommunikációs partnerek között támasztanak konfliktusokat. Eljelenek ezek a kulturális különbözőségű ágensek ugyanazon társadalomban (pl. etnikumok, generációk, foglalkozási csoportok közötti konfliktusok esetében) avagy különböző társadalmakban (például az olyan típusú kérdések esetében, mint az, hogy mit jelent mohamedánnak lenni különböző európai országokban, illetőleg az arab világban). Milyen különleges problémákat okoz a kommunikációban az eltérő kulturális háttér? Milyen változásokat hoz magával a globalizáció jelensége, és így tovább.

Ezzel a három jellegzetes szintterrel a társadalmi kommunikáció terepei természetesen nem merülnek ki, hiszen a kötetben csak célzást találunk, elemzést nem például a családról mint sajátos szinterről, vagy ugyanígy nem találunk a szomszédságról, illetőleg a városról sem.

És nem találunk önálló fejezetet a nyílt rendszerekről, illetőleg a számítógépes hálózati kommunikációról mint a társadalmi kommunikáció legújabb szintjéről sem. Manapság ez a szintet vizsgálni szinte divat, s hogy e kötet ezt nem teszi, az egyáltalán nem az elzárkózás miatt van. Sokkal inkább úgy látjuk, hogy ma még nem alkalmas akár csak átmennel is standardizálniuk tekinthető képerről a sajátos szinterről. A terep igen széles, az információ társadalom jelenségétől a kommunikációs lokálitásának egészen új módjáig tart mindaz, amiről ebben a „fejezetben” szólni kellene. Azzal, hogy nem tesszük ezt, azt akarjuk érzékelteni, hogy a terep még nincs abban az állapotban, hogy beszámoló legyen készíthető róla.

Ezzel, pontosabban mindezekkel együtt reméljük, az olvasó úgy találja, hogy nem ok nélkül való a kommunikációkutatásnak az a szemléletváltása, amely az utóbbi időben következtetett be, hogy kommunikáció megértésében minden más (szerkezeti) elemet maga mögé utasítva a szintér látszik a legfontosabb magyarázó elemnek.

HORÁNYI ÖZSÉB

A személyközi kommunikációról

2.1.1 Bevezetés: a „kommunikatív jelenség” és a „személyközi kommunikáció” megkülönböztetéséről

Ahhoz nem kell kommunikációkutatónak lenni, hogy különbözőt gyanítsunk a *kommunikatív jelenség* és a *személyközi kommunikáció* között. Különösebb elmélyülés nélkül is láthatjuk, hogy a „kommunikatív jelenség” kifejezéssel nem csak személyközi, s így nem csak a közvetlen emberi kommunikációk, sőt nem is csak emberi kommunikációk jelölhetők meg.

A *közvetlen* nyilvánvalóan a *közvetlen*, illetőleg a *közvetlenül áll* szemben. Ha két ember beszélget egymással s ezen közben egyikőjük karba teszi a kezét, akkor ez a gesztus, miközben felettből beszélés (tudjuk jól: bizonyos távolság megtartását, megtartásának igényét jelzi), közvetlen szemben azzal a gesztussal, amely muskálit helyez az ablakba azt jellemzően (mert így állapotot meg az egymást vágó fű meg lány). hogy 'jöhet', amely nyilvánvalóan közvetlen. Mondhatnánk akár azt is – mégha az elmélyültebb elemzés nem is erősíti meg ezt –, hogy a cserép muskálit mint a híradásnak, a kommunikációnak egy olyan eszköze jelenik meg, amiféle eszköztől a közvetlennek nevezhető esetekben nem lehet beszélni. Nyilvánvalóan ugyanígy eszköze a kommunikációnak a levél vagy a távirat, sőt a telefon is. Szokás azonban azt mondani, hogy a telefon másként eszköz, mint a levél. A telefonálás voltaképpen két ember dialógusait közvetíti, vagyis a telefonban *közvetített* dialógussal van dolgunk, s amit közvetít maga kommunikatív jelenség vagy éppen esemény. A levél viszont – legalábbis ebben az összehasonlításban – nem közvetíti a kommunikációt, hanem maga kommunikáció.

Tekintsük azt a meglehetősen szokványos esetet, hogy két jó barát véletlenül összerakodnak és szóba elegyednek egymással. Majd egy idő múlva azt lehet észrevenni, hogy egyikőjük kissé hátrább lép: elhúzódik a másik viszont igyekszik az előző távolságot újra beállítani és ezért közelebb lép; és a történet szinte észrevehetően tovább folytatódik: emberünk ismét egy kicsit hátrább lép, partnere ismét közelebb lép s ez megismétlődik még egyszer-kétszer, míg beszélgetésük befejeződik. A térbeli viszonyok alakításának igénye kettejük között nyilvánvaló: manőverek szándékoltak olyan kifejeződése, amelyek kommunikatív karaktere evidensnek tűnhet számunkra, vagyis kettejük beszélgetése közben folyik még egy másik 'beszélgetés' is a térbeli távolságok 'nyelvében', amely egyezkedést jelent kettejük viszonyának jellegét tekintve.

Egészen másféle esettel állunk szemben viszont akkor, ha egy szombat késő esti órában a lakásba észreveletlenül besurranni igyekvő bakfis és késői hazatérőt számmonkító atya között dialógust tekintjük. Az előre feltárgyalt kérdésre adott választ kísérő

elpirulás bizonyosan nem szándékos, bizonyosan nem annak tudatos – kommunikatív célú – kifejezése, hogy 'én bizony most nem mondok igazat', amely viszont egyáltalán nem befolyásolja a haragvó atyát a megtorlást illetően. Míg az előző esetben beszélhetünk kommunikációról a szó szokásos értelmében, ez utóbbi esetben nem. Mindazonáltal azt sem lehet elhárítani, hogy az atya a helyzetben tapasztaltakat ne lett volna képes kommunikatív értelmezni.

A személyközi kommunikációt vizsgálva manapság a *dialogust* tekintjük tipikus (paradigmatikus) esetnek (vö. például Barth–Krabbe 1982, Beckenbach–Tompkins 1971, Carlson 1985). A „manapság” itt arra utal, hogy a személyközi kommunikáció vizsgálatainak elég jelentős kutatástörténete van. Nagyobbrészt a pszichológián (vö. például Atkinson et al. 1993, Bernáth–Révész (szerk.) 1994, Hebb 1972) belül található témák keretében (ezen belül is javarészt szociálpszichológiai témákban, vö. például Aronson 1972, Csepeli 1998, Lengyel 1997), kisebb részben a szociológián (vö. például Andorka 1997, Giddens 1993, Henslin 1993, Pap–Szépe (szerk.) 1975), illetőleg a logikában (vö. például Vaina–Hintikka 1984), a nyelvészetben szokásos témák keretében (vö. például Crystal 1997, Fillmore 1973, 1985, Fülöp–Szántó 1994, Jakobsen 1969a, Kenesei (szerk.) 1995, Kristeva 1981, Mulder–Hervey 1972, Pléh–Siklári–Terestyéni 1997, Radics–László 1980, Szabó 1997, Szende 1979, 1987, Szépe 1977, Wardhaugh 1986). Az utóbbi harminc-negyven évben önálló kommunikációkutatási témaként is (vö. például Beckenbach–Tompkins 1971, Berger–Chaffee 1987, Knapp – Miller 1985). A témakör általános áttekintését szövegyűjtemények, illetőleg kézikönyvek is segítik (vö. például Benson 1997, Berger–Chaffee 1987, Horányi (szerk.) 1977–1978, Knapp–Miller 1985, Laver–Hutchenon (eds.) 1972, Williams 1981).

A személyközi (közvetlen emberi) kommunikáció eseteinek vizsgálatában két irány különbözőzethető meg: a vizsgálatok vagy szerkezetiek, vagy pedig dinamikusak. A szerkezeti vizsgálatok (2.1.2) azokat az elemeket (részeket) különbözőzetik meg leíró értelemben, és adják meg ezek specifikumait a közvetlen emberi kommunikáció egy-egy esetében, amelyek szükségessé és elégségesé válnak csak lehetségesek a kommunikáció sikeréhez. Ilyen eleme a közvetlen emberi kommunikációnak például a kommunikátor, a csatorna, a kód, a kommunikátum. A dinamikus vizsgálatok (2.1.3) azokat a folyamatokat, eseményeket különbözőzetik meg, amelyek szükségessé és elégségesé válnak csak lehetségesek a kommunikáció sikeréhez. Ilyenek a belabonyolódás, a kihárítás és a stratégia.

2.1.2 A személyközi kommunikáció szerkezete

2.1.2.1 A kommunikátor

2.1.2.1.1 A kommunikátor szerepe • Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy kik is a résztvevői a személyközi (közvetlen emberi) kommunikáció eseteinek, a válasz – természetesen túló módon – az, hogy *mi* magunk. Ha azonban arra a kérdésre is választ akarunk keresni: mit is jelent a *mi*, vagy egy kissé pontosabban fogalmazva: ha a „*mi*” értelmezési tartományába eső dolgokat is meg kívánánk nevezni, már korántsem volnánk egyszerű helyzetben.

A *mi* természetes módon volna feloldható azzal, hogy voltaképpen *én*, vagyis hogy a *személyiségünkkel* veszünk részt a közvetlen emberi kommunikáció esetében, azaz teljes emberi valónkkal igaz, vannak olyan esetek (például annak tudakolását egy számmunkra ismeretlen járókelőtől, hogy merre is van a Honvéd utca Pesten), amikor nincs szükség személyiségünk teljes bevetésére, de – kétségtelen – vannak olyan esetek is (például sokszorososan megbántott feleségünk sokadik kibékítésének esete), amikor csak személyiségünk teljes bevetésével vagyunk képesek sikereseknek lenni, ha egyáltalán. Általában igaz az, hogy a közvetlen emberi kommunikáció esetében a *kommunikátor* (a kommunikáció ágensének megnevezésére használva a terminust) sem fogalmilag nem azonos a *személiséggel*, sem pedig azt nem lehet állítani, hogy a személyközi kommunikáció szerkezeti elemeként értelmezzet „kommunikátor” terminus értelmezési tartományában szilikészerűen csak *személiségek* találhatóak (a *személiségről* vö. például Carver–Scheier 1995).

Azzal a szemlélettel inkább egyet lehet érteni, hogy szóbaelegevde gyermekünkkel apaként vagy szülőként nyilváníthatunk meg. Egyetemi kollégáinkkal diákként vagy tanárként vagyunk kapcsolatban. Ezen viszonyok között, természetesen, nincs szükség, nem is lehetséges személyiségünk teljes kikapcsolása, de az sem valószínű, hogy minden esetben személyiségünk teljessége kell a kommunikációs sikerhez. Igaznak tűnik fél tehat azt állítani, hogy a *kommunikátor* valójában *sajátos szerep*, vagy másként fogalmazva: a „kommunikátor” értelmezési tartományában *szerepek* találhatók (a szerepről vö. például Berger–Ludmann 1966, Buda 1976, Csepeli 1998, László 1998).

Vannak olyan szerepek, amelyek jellegzetesen kommunikátor szerepek és a közvetlen emberi kommunikáció esetében is megjelennek. Ilyen például a *tanáré*, az *írte*, az *olvasóé*, a *lelkijásztoré*, ilyen az *újságríróé*, a *szóvivőé* is (aki foglalkozásszerűen vagy éppen hivattásszerűen nyilatkozik meg egy csoport vagy éppen valamilyen szervezett nevében). Alighanem a *kommunikációkutató* szerepe is kommunikátor szerep.

Vannak olyan kommunikátor szerepek, amelyek voltaképpen nem azok, hanem inkább egy-egy jellegzetes kommunikáció-fogalom következményei, de kétségtelesenül részévé váltak a mindennapi beszédnek, szóhasználatnak: a *feladóról* vagy a *beszélőről*, más szóhasználat szerint a *címzettől*, illetőleg a *vevőtől* vagy a *hallgatóról*, más szóhasználat szerint a *címzettől* van szó. Vannak olyan kommunikációfogalmak, amelyek igénylik azt a szerepkülönbözetest a kommunikátor szerepen belül, amelyet ezek a terminusok rögzítenek, és aktív, illetőleg passzív résztvevőt különböztetnek meg (ilyen például a kommunikáció tranzaktív felfogása, amelynek a magjában valamiféle információtovábbítás áll, vö. például Barnlund 1970, Jakobsen 1960), vannak olyanok, amelyekben ez a megkülönbözetés értelmezhető, de tulajdonképpen nincs semmi értelme (ilyen például a kommunikáció interaktív felfogása, amelyben a kommunikáció valamennyi résztvevője egyaránt aktív is, passzív is; vö. például Newcomb 1953, Turner 1988).

Semmi meglepő nincs abban, hogy másként beszéltek a baráttal, mint egy vadidegen emberrel. Talán nem az a lényeges különbség, hogy a baráttal beszélhetek 'lazán' vagy éppen kollokválisan is, s ugyanaz a stílus egy idegennel szemben talán illetlen volna. Sokkal inkább az a valódi különbség a két beszédstípus között, hogy a baráttal van valamiféle olyan *közös (kölcsonös) személyes tudásunk*, ami

barátságunk előéletében gyakorolják; egy idegennel viszont efféle személyes, akár azt is mondhatjuk: életvezünkünkől következő közösség nincs. Ugyanakkor viszonylag kevés közös személyes tudás elegendő ahhoz, hogy a diák a tanárral sikeresen elher, amely az adott közösségben minden normálisan szocializált ember számára adott; mi az például, amit a diák megreher; és mi az, amit adott esetben meg kell tartózkodnia kell és így tovább. Ezek normális körülmények között személytelen tudásra, illetőleg a személyes vagy személytelen és kölcsönös tudásra vonatkozóan. Például Polányi 1958, Smith (ed.) 1982, Sperber–Wilson 1986).

A szerep, mint például a baráté, vagy a tanáré és a diáké, vagy a szülőé és a gyereké, vagy a főnöké és a beosztotté, bizonyos viselkedésminták készlete, olyan specifikus elvárások összessége, amelyekkel általában a társadalmi környezet, közeléből a kommunikációban résztvevő partnerek, az adott szerepet megvalósító ágenssel szemben fellépnek. Egy adott szerepből az adott társadalmi környezet várakozásainak megfelelően megjelenő viselkedésmintákat a szerep megvalósítójának – természetesen – előzetesen (a priori) ismernie kell: felkészültnek kell lennie a szerepmegvalósításra. Ebből az is következik, hogy egy adott szerep tartalmát illetően az ágens lehet tévedésben, lehet felkészültsége hiányos vagy nem elegendő is és így tovább. Vannak olyan szerepek, amelyekről azt vélhetnénk, hogy az elvárások (feltételek, zések), illetőleg a viselkedésminták forrása nem a társadalmi környezet (feltételek) a feltételező akár természetnek is tűnhet azt feltenni, hogy biológiai meghatározottságú, vagyis genetikusan rögzített viselkedésminták készlete. Ez azonban még készletében kétségkívül vannak olyan viselkedésminták, amelyeket erősen vagy talán kiváratlagosan biológiai tényezők határoznak meg, de még a nemi szerepek is igen erőteljes társadalmi meghatározottságban állnak. A biológiai és a társadalmi tényezők meghatározó jellegének arányát tekintve igen eltérő fellegások ismeretesek, a szélsőségeket is beleértve (a kérdéstől vö. például Carver–Scheier 1995, Csányi 1999; az idevonatkozó nyelvészeti tapasztalatokhoz vö. Pap–Szépe (szerk.) 1975, Terts (szerk.) 1996).

A személyközi kommunikáció kommunikátorának szerepét tekintve ezek a különböző fellegások egyetlen tanulsággal minden bizonytal szolgálhatnak: arra irányítják a figyelmet, hogy a „szerep” terminus nem feltétlenül olyan dologra vonatkozik, amely szükségszerűen önálló tapasztalat tárgya. Tapasztalatból tudjuk ugyanis, másoktól való megmutatkozásuk azokkal a szerepekkel együtt (azoktól a szerepektől és diákok, főnökök és beosztottak és így tovább. Nincs ez másként a kommunikátor szereppel sem. Sohasem az a helyzet, hogy valamelyikünk esetenként kommunikátor toként nyilvánul meg, utána férfként és ezt követően valamilyen harmadik szerepben.

Amikor férfként jellemzünk valakit vagy azt mondjuk róla, hogy domináns személyiség, akkor a szerepek terminusában beszélünk valaki személyiségéről. Nem

gondolhatjuk azt, hogy a személyiség azonos azon szerepek összességével, amelyekben valaki megnyilvánul, de az talán mondható a kommunikáció kutatásának szempontjából, hogy egy személyiség leírható (operacionalizálható) mindazon szerepek összességével, amely szerepek az adott személyiség szokásosan megvalósít, illetőleg adott esetben (esetleg valamiféle kényszer hatására) hajlandó azon szerepben megmutatkozni. A személyiség teljes leírásához természetesen azok a szerepek is hozzátartoznak, amelyekben nem hajlandó megmutatkozni (adott esetben kényszer hatására sem), de az adott kommunikációs közösség szerepkészletének része.

A kommunikátor természetesen nem csak azt a szerepet ismeri, nem csak arra a szerepre felkészült, amit éppen megvalósít, vagy azokra, amelyeket szokásosan (esetleg valamiféle kényszer hatására) megvalósít, illetőleg adott esetben hajlandó azon szerepben megmutatkozni. A kommunikátor felkészültségének a szerepek ismeretét illetően ennél mindig tágabbnak kell lennie. Tulajdonképpen a sikeres kommunikáció egyik feltétele, hogy ismerje (és felismerje), mi fele szerepben mutatkozik (vagy éppen mutatkoznak) meg kommunikációs partnere (i). Ezen szerepek között, természetesen, vannak olyanok is, amelyeket szokásosan nem valósít meg, sőt kényszer hatására se hajlandó megvalósítani.

Egy adott kommunikátor nemcsak az jellemző, hogy mi fele szerepeket valósít meg szokásosan, és mit semmi áron sem, de az is jellemző – s ez társadalmi státusának operacionális jelzője –, hogy mi fele szerepmegvalósításokat tekint a társadalmi környezet vele kapcsolatban legitímnak, s melyeket illegitímnak. Nagyon sajátos helyzet ez: apaként rémületben tartathatja családját bárki, főként gyermeket, a legkötönyebb kommunikatív manőverek segítségével, a társadalom pedig túrni fogja ezt jóformán a pusztítási legsúlyosabb határáig (ilyen okokra visszavezethető gyermekhalálokról, akár öngyilkosságra toroklító házastársi elhatalentulésekről, bár mikor könnyen tájékozódhatunk, csak néhány napig kell ilyen szempontból figyelemmel kísérnünk egy napilapot), ugyanakkor lehet a kommunikátor felkészült, sőt tapasztalt tanár, ha nincs érvényes jogosítványa a kommunikátor felkészült, sőt a társadalom szankcionálni fogja a tanári szerepmegvalósítást. A társadalmi státust tekintve egyik egyfajta mozgásternek, amelyet a társadalom biztosított tagjának. Az ágens tehát szerepeken keresztül ágyazódik be a társadalmi struktúrába, illetőleg folyamatosan. Saját szerepével kapcsolatos tudása, felkészültsége normaként jelenik meg saját maga számára az adott esetben és normatív várakozásként kommunikációs partnereit illetően.

A szerepmegvalósítás normakövetés (a normáról lásd például Merton 1949, Parsons 1951, Somlai 1997, Wright 1963). Alkalmilag azonban normaszegésről is lehet beszélni. A normaszegés vagy devianás, vagy pedig kreatív.

Az ágens szerepmegvalósításai természetesen lehetnek harmonikusak és lehetnek konfliktusosak is. A kommunikátor harmonikus szerepmegvalósítása kongruens kommunikációt eredményez, a kommunikátor harmonikus szerepmegvalósítása kongruens kommunikációt eredményez (a kongruenciáról és az inkongruenciáról vö. például Caver – Scheier 1995). Efféle inkongruens kommunikációról volt szó a korábbiakban az atyai kérdésre adott választ kísértő elpirulás esetében, meta-kommunikációknak nevezni azokat a nem verbális kommunikációkat (pontosabban: kommunikatív módon is interpretálható támpontokat, vö. erről például Worth–Gross 1974), amelyek

a verbális kommunikáltakat minősítik (vö. erről például Buda 1982, Buda-László 1981, Warlawick-Beavin-Jackson 1968). Az efféle kommunikációk nagyon gyakran *hazugságok*, amelyek önálló kutatás tárgyát is képezik (vö. például Bok 1978, Ekman 1985; noha többnyire olyan módon közelítik meg, amelyre itt még vissza térünk a szignifikációval kapcsolatban, vö. 2.1.2.2.).

2.1.2.1.2. A kommunikátor életvilága • A kommunikáció sikerességéhez nem csak a szerepekben rögzült sajátos felkészültség (tudás) szükséges. Legalább ennyire fontos a *kommunikációról magáról és a világról* való tudás is. Manapság a sikeres kommunikátorhoz szükséges tudás foglalatát (vagyis e három komponenszt együttrévén) az életvilágban szokás látni (a Husserl által bevezetett fogalomról leginkább A. Schütz műveiből és a hozzá kapcsolódó szekunder irodalomból érdemes tájékozódni, vö. például Schütz-Luckmann 1975, Douglas 1970).

A kommunikátor életvilága az a sajátos tudáskészlet, amivel az *aktuális* kommunikációt illetően előzetesen (a priori) rendelkezik, amivel belép az aktuális kommunikációba. Az életvilág egyrészt az ember elsődleges és kitüntetett valóságáé, ebben az ében levő és normális felnőtt ember a világot mint adott világot tapasztalja, mint természetit és társadalmi környezetet (ugyanakkor a mindenkor adottat mindig bizonyítatlanságok, meghatározatlanságok, vagyis tudáshiányok veszik körül). Az életvilág másrészt színtere és célja a kommunikátor és társai kölcsönös cselekvésének (más szavakkal: ahhoz, hogy megvalósíthassuk céljainkat, úrrá kell lennünk adottságainkon, meg kell azokat változtatnunk; következképpen nemcsak az életvilágon belül cselekszünk, de hatunk is rá). A kommunikátor életvilága mint sajátos tudáskészlet nem a kommunikátor magánvilága, hanem interszubjektív: alapstruktúrája közös valamennyi potenciális kommunikátor számára.

Az életvilág mint sajátos tudáskészlet lehetőségeket biztosít arra, hogy az *agens* a nem magyarázott helyzeteket átvesse jól ismert sajátjának tudott helyzetmegtámasztásokba: az *agens* tud bizonyos okokról, amelyek bizonyos következményekkel járnak; tud eszközökről, amelyekkel célokat valósíthat meg; az interszubjektív következtében képes tudományt például a tárgyakat nem mint *egy-nyeiről*, tapasztalatairól; ezzel összefüggésben például a tárgyakat nem mint *egy-nyeiről*, tárgyakat fogja fel, hanem mint valamely típusba sorolhatókat; a típus szeri, egyedi tárgyakat fogja fel, hanem mint valamely típusba sorolhatókat; a típusosság funkciója pedig kettős: egyszerre rögzíti a magától érthető, készen adott, készen kapott tudáskészletet, és nyitva hagyja a horizontot a típushoz hasonló tapasztalatok értelmezésére: például normálisan nem vonja kétségbe más emberek testi létezését, feltételezi, hogy hozzá hasonló tudattal rendelkeznek; hogy számukra is kétségbevonhatóan az a társadalmi keret, ami saját maga számára az, a fizikai világhoz hasonlóan, normálisan úgy véli, hogy az a szituáció, amiben találja magát, csak csekély részben saját alkotása; megalapozza a *ti-beállítottság* és a *mi-beállítottság* közötti különbséget.

Az *agens* életvilágát (kulturális) mintaként (normaként) is használja mindaddig, amíg az adott helyzet fennáll; ami pedig addig áll fenn, amíg *bizonyos előfeltételek* fennállnak, így például amíg a társadalmi élet olyan marad, mint amilyen volt (amíg a problémák azonosak, a megoldások is azonosak); amíg bátran támaszkodhat a különböző tekintélyektől megannyi tudásra, akár anélkül is, hogy tudná az adott

tudás eredetét és valódi értelmét; amíg elég csak az események általános karakteréről tudást szerezni ahhoz, hogy kezelni legyen képes magát az eseményeket; amíg a többiek is hasonló recepteket, sémákat követnek.

Az életvilágot az jellemzi egyrészt, hogy a globálissal szemben lokális érvényű; a formálissal szemben informális jellegű; a bürokratikusval szemben személyközi jellegű; a hivatalossal szemben magánjellegű; az államilag ápolat társadalmi és nemzeti közképpel szemben a konkrét (kis)közösségek önértelmezését, a helyi hagyományokat tartalmazza; a hosszú vagy a középidejű nagy történelmi rendekkel szemben a hétköznapiok átélit történelmére vonatkozik; az intézménnyel szemben a család-irokonra; a senki által nem szándékolt következményekkel terhes kollektív feloldatlansággal szemben a felelősségre vonható személyek átlátható és racionálisan rendezett cselekvéseire; a közérdekként beállítottal szemben az érintettek értekeit testesíti meg. Az életvilágot másrészt az is jellemzi, hogy inkohérens, csak részlegesen tisztá tudás és inkonzisztens: mindazonáltal ki-ki saját életvilágára vonatkozóan úgy vélekedik, hogy az kohérens, tisztá és konzisztens.

A kommunikátor voltaképpen életvilágával vesz részt a kommunikációban. Vagyis az, amit *agensként* keresünk, mégsem azonosítható csupán a sajátos (adott esetben igen különböző egyéb szerepekkel is komplexet alkotó) kommunikátor szereppel, hanem csak magával az életvilággal.

A kommunikáció *'agensének megvalósítása'* szempontjából fontos észrevennünk azt a tényt, hogy a kommunikátor életvilága az előzőekben említettek túl még más vonatkozásban is strukturált. Gyakran tapasztaljuk, hogy már éretit felnőttéknél is válnak gyermekiévé apjuk vagy anyjuk társaságában. Es azt is tudjuk, hogy gyakran traumák forrása az öregező szülő megváltozó attitűdje gyermekéhez: mint-ha megfordulnának a viszonyok, sokak szülei válnak gyermekiévé, s az *agensnek* magának komoly erőfeszítésbe telik felnőttként közelíteni ilyenkor hozzájuk, s különösen nagy erőfeszítés szokott lenni – bármennyire szükséges is egyes esetekben – szülői attitűddel közelíteni a gyermekiévé váló apákhoz vagy anyákhoz. Több évtizedes tradíciója van annak a felismerésnek, hogy (a szülőkkel folytatott dialógusonkon kívül is) az életvilágban folyamatosan jelen levő *gyermeki személyiségállapot* mellett ugyancsak jelen van a *felnőtt személyiségállapot* és a *szülői személyiségállapot* is (vö. például Stewart-Jones 1987). Esetenként az egyik kommunikátor felnőtt személyiségállapota vezérli kommunikatív viselkedését, míg a partnerét a gyermeki vagy a szülői; más esetekben a gyermeki szóial meg az egyik kommunikátor szájából, és szülői választ kap. A lehetséges kombinációk számának formális meghatározása viszonylag egyszerű. S ami ennél fontosabb, a különböző kombinációkban változnak a partnerek kommunikációs sikereinek feltételei.

A *gyermeki személyiségállapot* az *egyen saját gyermekkorából* felidézett viselkedésminták készlete: archaikus személyiségállapot. A *szülői személyiségállapot*: a szülőkről vagy a szülő-figuratőről kölcsönözött viselkedésminták együttese. A felnőtt személyiségállapot az itt-és-mostra adott, nem pedig a szülőkről vagy szülő-figurától másolt és nem is az *agens* személyes gyermekkorából felidézett közvetlen viselkedésminták együttese.

Természetesen ezeknek a személyiségállapotoknak még finomabb struktúra is adható, amelynek azonban a problémakör jelen bemutatásának szempontjából nincs

különösebb jelentősége: az életvilág megfelelő strukturalitásával olyan – adott esetben normaként működő – személyiségállapotok válhatnak így leírhatóvá, amelyek a személyközi kommunikációs események valóban adekvát leírásának és megértésének reményét vetítik előre.

2.1.2.1.3 A kommunikátor kommunikációs szükséglete • Azt mondják, kevés idegesebb helyzet van annál, mint amikor a 2-3 éves gyermek 10 perc alatt 20 mért kérdésre követeli a választ. Lehet, de nehéz nem észrevenni, hogy van ebben valami kényszeresség: valami olyan, ami magából a gyerekekből követeli ki a kérdést, és csak ennek következtében a környezetű a választ. Vannak emberek, akik nem érzik magukat biztonságban, ha nincsenek körülöttük mások, pontosabban: ha nem tudják, hogy vannak körülöttük mások; s ha nem tudják, vagy bizonytalanok benne, akkor kapcsolatot keresnek: megszólalnak, megszólítanak, választ várnak. S aligha mondhatja el magától hátki is, hogy elakadva egy írásban végzett szorzás közben, vagy éppen elbizonytalanodva a kapott eredmény helyességét illetően, ne lett volna szüksége segítségre.

A személyközi kommunikáció ágense aligha szóvalna meg, ha nem volna a megszólalás szükséglete. Sokféle, egymással nehezen összerendezhető szükséglete. Olyanféle is, amelyek szükségletjellege a felszínen talán meg sem mutatkozik.

A kommunikátor, mint bármely más ágens, kénytelen szükségleteinek kielégítésére törekedni. Minél alapvetőbb a szükséglet, annál inkább: a személyközi kommunikáció ágense legalább azt a két alapkészletét (drive) nem tudja kiiktatni, amely a *túléléssel* és a *komforttal* van kapcsolatban. Megfelelő modellek látszik mind ezen helyzetek kezelésére (és megértésének segítésére) azt mondani, hogy az ágens folyamatosan *problémahelyzetben* (esetleg *konfliktushelyzetben*) van, amelyet meg kell oldania (lásd részletesebben az 1.1-ben és az 1.2-ben).

Egyes esetekben a problémamegoldás maga kommunikatív, más esetekben a megoldás része kommunikatív. Az információhiányból adódó probléma a szükséges információ megadásával vagy éppen megszerzésével oldódik meg, akkor is, ha 10 percentként 20 megoldás szükségletreik. És akkor is, ha a probléma azáltal oldódik meg, hogy az ágens környezetét folyamatosan emberi hanggal van telítve. Lehet akár információszükségletéről is beszélni; sőt még tágabban fogalmazva *ingerfűléstől* és ennek kielégítését az élőkre általában jellemző *fűrkésző* viselkedésben, más szóval: az *explorációban* látni; a kielégítettség ilyenkor *egyensúlyi* kérdésként jelenik meg.

Fűrkésző kommunikációnak nevezik azt a helyzetet, amelyetnek értelmében abban rejlik, hogy részvenők jelzik (esetleg hosszabb ideig folyamatosan jelzik) a kapcsolatban levést, a másik jelenlétét, vagyis az egymásrautaltságból adódó szükséglet kielégítettségét. Ami természetesen folyamatosan sergényi eseményt jelent: az, hogy kapcsolatban vagyunk egymással, olyan állapot, amelyet *manőverek* jóformán szakadatlan sora tart fenn. Egy-egy ilyen manővert néha *simogatósnak*, máskor *sztrófnak* neveznek (Berne 1968, Stewart-Joines 1987).

Az egymásrautaltságból adódó szükséglettel (ingerfűléssel) összefüggésben olyan sajátos szükséglet is felfedezhető, mint ennek része, amit gyakran *strukturáliság* neveznek. Ebben voltaképpen annak a biztonságának az igénylése jelenik meg, amely például a *territoriális viselkedésben* nyilvánul meg (vö. erről Csányi 1999): ez a tényleg, az időnek, illetőleg a szimbolikus környezetnek a strukturalitását (tago-

lását) jelenti, illetőleg az ezeknek való jelenésülajdonitást: a térbeli viszonyok alakításának igényét, az idő strukturalitását, illetőleg – például – a szerepvizonyok kialakítását egy adott helyzetben (hiszen így biztonságban elbújhathunk egy sarokba vagy a napirendünk rendszertényezébe, vagy éppen szerepeink mögé, ha szükséges).

2.1.2.2 A kommunikátor • Időnként kénytelenek vagyunk levelet írni a telefonkorzakban is. Nemcsak a közvetlen kommunikációnak vannak akadályai, de a telefonnal közvetítettnek is lehetnek. Sőt, adódhat olyan helyzet, például olyankor, ha sok különféle érdeket harmonizáló megállapodás kidolgozásáról van szó, amit akkor is érdemes leírni, ha a megállapodó felek mindegyike ugyanabban a szobában van a megállapodáskor. A levél, az írásban rögzített megállapodás és még számtalan egyéb forma úgy tűnik fel, mint az élőbeszéd alternatívája. A levél helyettesíti a beszédet, voltaképpen azonban mindkét esetben ugyanazt a célt szolgáló eszközökről van szó. A levél is, az írásban rögzített megállapodás és – természetesen – az élőbeszéd is a kommunikáció eszköze.

Kommunikátumnak nevezzük a kommunikáció eszközeit (a kommunikátor helyzettől szokásos még a *közlemény* és az *üzenet* terminus is). Eszközt igen sokféle cselekvés közben használunk. Vannak persze olyan cselekvések is, amelyek nem igényelnek eszközöket, így például a *járás* vagy az *ülés*. Vannak olyan cselekvések, amelyek megvalósíthatók eszközök igénybevételevel és anélkül is: avagy másként fogalmazva: vannak olyan célok, amelyek akár eszközt igénylő, akár eszközt nem igénylő cselekvésekkel megvalósíthatók. Ha a tűzifa felaprítása a megvalósítandó cél, mert a nagyobb darabok nem gyulladnak meg a kályhában, akkor ez megvalósítható fűvágás formájában, amely balta és/vagy fűrészt igényel eszközként, de megvalósítható (ha ennek vannak is korlátai) olyan tördeléssel is, amely nem igényel semmiféle eszközt. Ugyanígy vagyunk az évvel is: az évészközök roppant fontosak, de általában nélkülük is megvalósítható az évés. A körözött bűnöző illdőzését végző rendőrök olyan tevékenységbe vannak belevonulva, amit igen nehéz volna megédeszköz, manapság: fénykép vagy fantomkép nélkül végezni.

Azt mondani, hogy a levél a kommunikáció eszköze, nem jelent különösebb fogalmi nehézséget. Jelent azonban fogalmi nehézséget azt mondani, hogy az élőbeszéd egy darabja, egy *megnyilatkozás* a kommunikáció eszköze (szokásos még, de kevésbé szerencsés a *nyilatkozat* terminus is). Az eszközről ugyanis általában azt tartjuk, hogy *anyagszerű* és *tárgyszerű*. A levél esetében ez érvényes, de nem a megnyilatkozás esetében. A megnyilatkozás mint élőbeszéd anyagszerűségéről leheztéges beszélni, ugyanakkor nem lehet beszélni a megnyilatkozás tárgyiasulásától. Ha azonban arról beszélünk, hogy a tárgyszerű dolgok voltaképpen valamiféle egyszerűen jelennek: a levelet kettétéve anyagszerűsége nem csorbul, de egy-egy többé-kevésbé biztosan. Ebben az értelemben lehet mondani azt is, hogy például az egyik kézzel fejünk hátsó, hajjal fedett részének megérintése félig sem kommunikálja azt, amit mindkét kezünk tarkónkon való tartása kommunikál, hiszen ennek a gesztusnak az egy-egy szeméret csorbát fél kézzel való végrehajtásakor.

A „kommunikációs eszköz” kifejezés olyan *anyagszerű* *egységekre* használható, amelyekben más eszközökhöz képest van *valami többlet*, ami – talán – a lényegét adja, s a kérdés az, hogy miként is lehet arról a többletről fogalmat alkotni.

2.1.2.2.1 A kommunikátum konstituensei • Nevezzük a kommunikátum azon konstituenst, amelyet anyagszerűnek tekintünk, *szignifikánsnak*, s nevezzük azt a másikat, amely a kommunikátumban mint eszközben többletként van jelen, *szignifikátumnak* (e terminusokkal kapcsolatban lásd még az 1.1-et).

Az „Eszik az eső” mondatot leíró betű/szó sor (ezzel foglalkozik – a különböző írásképeket is beleértve – a *grafematika*) vagy a kimondott (hangzó) hangsor, sőt, meghatározott ideig tartó zaj és fonémásor az (ezzel foglalkozik a *fonetika*, illetőleg a *fonológia*), amit szignifikánsként kategorizálunk. A gesztusnak azt a konstituenst kategorizáljuk szignifikánsként, amelyet nem tud a kommunikátor produkálni, ha átnemtelleg elzsi bbadt a karja, vagy ha hirtelenl nem tudja kltárántni a kezét a zsebből, vagy ha bármilyen más módon, de – mondjuk így – fizikailag akadályozva van.

A személyközi kommunikáció szokásos szignifikánsainak típusai vagy a perceptív modalitások alapján adhatók meg (ilyenkor beszélhetünk *látható*, *hallható* – és így tovább – szignifikánsokról), vagy pedig – s ez a szokásosabbban – *verbális* és *nem verbális* szignifikánsokról lehet beszélni. A verbális szignifikánsok közé a *természetes nyelvi* (magyar, német, finn stb.) szignifikánsok és a *nem természetes (mesterséges) nyelvi* szignifikánsok tartoznak. A nem verbális szignifikánsok közé a szokásosan *tárgy-nyelvnek* nevezett támpontok (az öltözködéstől a lakásberendezésig), a test-mozgással kapcsolatos *kinezikus*, a testtartással kapcsolatos *posturális*, a térközökkel kapcsolatos *proxemikus*, a végtagokkal kapcsolatos *geszturális* (beleértve ebbe olyan sajátosságokat is, mint a sikernek kommunikációját segítő *jélművel*), az arcjárákkal kapcsolatos *mimika*, a bőrt érő nyomáskülönbségekkel kapcsolatos, illetőleg a hideg és a meleg érzetére alapozó *taktilis*, a szagokkal kapcsolatos *kemikus*, a tekintet és a *paralingvális*, illetőleg a *vokális* szignifikánsok (a hangjeleit), a beszédsebesség, a szuprasegmentális elemek) tartoznak; illetőleg az írás (a grafematikus, vagyis a kézírás, illetőleg a tipografikus, vagyis a nyomtatott, a gépírt vagy az elektronikusan előállított, képernyőn megjelenő alfanumerikus és grafikus karakterek) (vö. például Alkinson 1984, Axteill é. n., Barthes 1967, Baudrillard 1984, Frank 1957, Goffman 1967, Hall 1966, Hernádi 1982, Hoppál 1972, Knapp 1972, Pease 1981).

A *kommunikátum szignifikátuma* az, amire a kommunikátum-szignifikánsa irányul. Például az a konstelláció a környezetünkben, amelyre az „Eszik az eső” megnyilatkozással utalunk, vagy: az „Eszik az eső” megnyilatkozásában kimondott proposícióval írunk le (amelyet némi pontatlansággal az „Eszik az eső” mondat jelentésével azonosítunk). A konstellációt (esetleg az „Eszik az eső” megnyilatkozásban kimondott mondat által jelentett proposíció írja le. Lehetnek olyan szignifikátumok is, amelyek komplexebbek annál, semhogy egyetlen proposícióval leírhatóak volnának. Ezek leírását *proposícióstruktúrákkal* lehet megnevezni (és magát a kommunikátumot néha a hozzá tartozó szignifikáns típusától függetlenül *szövegnek* nevezik: így beszélnek például a szoros értelemben vett szöveg mellett *vizuális szövegről*). Különböztető proposícióstruktúrák ismertek: *narratív*, *argumentatív*, ezen belül pl. a következményrelációra építő és így tovább. Ezeknek a struktúráknak gyakran van grammatikai jegyük (például az anafóra vagy a katafóra, vagy a mondar-konkrétiuumok), de általánosságban lehet azt mondani, hogy a mondat szintjén jelölternek, s csak kontextuális elemzéssel lehet őket felírni (ennek keretében

lehet kohézióról vagy kohärenciáról beszélni, vagy éppen a preszuppozíciók rendszeregről). A proposícióstruktúrák vizsgálata – szokásosan – logikai feladat (vö. erről például Barth–Krabbe 1982, Barth–Martens (eds.) 1982, Békési 1982, Bíró 1984, Brown–Yule 1983, Coulthard 1985, Duranti 1985, Eemeren et al. 1984, 1987a, 1987b, 1987c, 1989, Kopperschmidt 1985, Petőfi 1990, Petőfi et al. 1994, Seuren 1985).

2.1.2.2.2 A szignifikáció • Kati és Péter megbeszéltek, hogy Kati egy cserép muskátit tesz az ablakba, ha nincsenek otthon a szülei, akik nem szeretik, ha Péter megjelenik náluk, és a fiatalok eltűnnek Kati szobájában. Másnap délután, amikor Péter Katiék felé verte lépteit, látja is, hogy kint van az ablakban a cserép virág. Péter bemegy Katiék házába, cseppet lakásuk ajtaján, és legnagyobb meglepetésére Kati édesanyja nyit ajtót. A meglepetésből menekülés lesz. Utóbb aztán kiderült, hogy Kati édesanyjának megváltozott a programja, otthon maradt, takarítást kezdett, s akkor rakta ki az ablakba a zavart kelő virágcserepet. Kati pedig ezt csak az után vette észre, hogy Péter már elviharzott. Kati és Péter személyes megegyezése volt (pontosabban lett volna) az az alap, amely Pétert az alkalmi szignifikánsból: az ablakba tett muskátliból a megfelelő szignifikátumhoz (következtetéshez) vezetete (vezethette volna): szabad az út.

Az aszralomon található kilónyi súlyú 'kavics'-nak csak számomra van jelentősége (mondanám: jelentéstitelisége), vagyis valamiféle többlet, ahhoz képest, hogy mindössze valamiféle levélnehézkének nézik a be nem avartot vendégek. Számomra viszont egy régen volt esemény emléke, amely emlékként éltelemem részese.

Annak számára, aki nem tud németül, az a megnyilatkozás, hogy „Es regnet”, nem tudja a többletet jelenteni, amit a németül tudónak jelent: legfeljebb annyi a számára hozzáférhető többlet, hogy mondatok valami, s – mondjuk – nem a szél zúgása okozta a zajt: ami persze adott esetben lehet még így is jelentőségtelji.

A szignifikátum a szignifikáció keretében van a szignifikánshoz rendelve. A szignifikáció az a helyzet (vagy másként: az a viszony), hogy az „Eszik az eső” megnyilatkozásban kimondott mondatához mint szignifikánshoz éppen az a szituáció kapcsolódik, amelynek leírása az „Eszik az eső” mondattal kifejezett proposícióval tehető meg. A szignifikáció mint viszony az „Eszik az eső” mondat kimondásáival tehető meg. A szignifikációs közönség tagjai számára a magyar nyelv tudásának következtében áll fenn. Azt, amit magyar nyelvnek nevezünk, az adott kommunikációs közönség tagjai – normálisán – személytelen és kölcsönös tudásként birtokolják. A szignifikáció Péter és Kati muskátija esetében vagy az aszralomon található 'kavics' esetében személyes tudás következtében áll fenn mindazok számára, akik számára ez a szükséges tudást elérhető.

A szignifikáció azonban nem csak egy sajátos viszony. Van *módja* is: lehet olyan, mint az „Eszik az eső” mondat kimondásával tett nyelvi megnyilatkozás esetén, vagyis *szimbolikus*. Ugyanígy szimbolikus a muskátli vagy az aszralomon levő kö szignifikációja is. Lehet azonban másféle is: a gesztusok hevessege *ikonikus* szignifikáció. Egy-egy szignifikációs rendszer, például a magyar nyelv, nem egyetlenegyféle szignifikációs móddal dolgozik. Szokás úgy gondolni, hogy az „aszral” szimboliku-

san szignifikálja azt a bizonyos birtorदारobot, akkor, amikor egyáltalán szignifikálja. Az „asztalos” szó azonban egészen másféléképpen és egyáltalán nem függetlenül az „aszta” szó szignifikációjától. Az „asztalos” ugyanis már kötött pályán mozog, ha eldőlt, hogy mi is szignifikál az „aszta”, vagyis valószínűtlen, hogy az „asztalos” a ’cipész’ értelmében legyen használya.

A szignifikációnak van értelme is (a beszédaktus-elméletben szokásos terminussal: *illokúciós erje* vagy *értéke*, vö. Austin 1975, Searle 1967, 1969, 1979, Searle–Vanderveken 1985): ha azt mondjuk vasárnap ebéd közben, hogy „Sótlan a leves”, akkor ezzel látszólag állítottunk valamit (s talán van is olyan helyzet, amikor csakugyan ez történik, de aligha erről van szó akkor, ha ugyanazt az asztazt ülök körül a partnerek és ugyanazt a levest eszik), valójában valamilyen indirekt (vagyis a látszat ellenére való) értelme van a beszédcselekvésnek (a kommunikációnak), például felszólításként értendő a sótlán közelebb adására vonatkozóan. Ha azt mondom egy régen látott ismerősnek telefonon, hogy „Holnap Veszprémben lesztek”, akkor a körülítményektől független lehet, hogy csak *állítás* hangzott el egy jövőre vonatkozó eseménnyel kapcsolatban, lehet azonban, hogy *fenygetés* volt, de az is lehet, hogy *ígéret*. Ezeket a különbözőeket manapság mint különböző *attitűdöket* írják le, s mind a pszichológiában, mind pedig a logikában kiterjedt irodalma van (vö. például Buda 1985, 1988, Csepeli 1993, 1998, Forgas 1985, Hewstone et al. (eds.) 1988, Pléh–Siklaci–Terestyéni (szerk.) 1997, Siklaci (szerk.) 1990, Searle–Vanderveken 1985).

Valójában igen sokféle *értelme*ben kommunikálhatunk, s nemegyszer ugyanaz a megnyilatkozás különféle kommunikációs értelem megvalósításának lehet az eszkeze. Az alábbi felsorolás csupán érzékeltetni akarja, hogy mi minden pályázhat arra, hogy a szignifikáció (s így többnyire a kommunikáció) értelemnek tekintésük: *állítás, barítás, baltorítás, befolyásolás, bernakhozás, benevezés, beszámolás, bevallás, boocánakérés, célzás, célzogatás, csábítás, csalogatás, csúfolás, dicséret, égetés, elbeszélés, eltsmérés, elitélés, elnevezés, előléptetés, elisritás, elitítés, elutasítás, esküvés, érvolás, felidősségre vonás, felháborodás hangoztatása, felhívás, félvezetés, felszólítás, fenygetés, figyelmeztetés, figyelmeztetés, fogadalomtevés, fogadás, fohászokadás, folszentelés, gúnyolódás, hazudás, hitegetés, idegesítés, ígérés, imádkozás, inccselkedés, ironizálás, itélés, jellemzés, kényyszerítés, kérdézés, kérdőre vonás, kérés, kereszteleés, megkérés, kicsinyítés, kiscsúfolás, kinyagvarázás, kíváncsiszkodás, könyörögés, követelés, lekcisnyítés, magyarázás, magyarázgatás, magyarázokodás, megmagyarázás, megalázás, megalázokodás, megbánás, megbocsátás, megdicséret, meggyengesítés, megfogadás, megígérés, megítélés, megkérdézés, megnevezés, megnevetés, megnyugtatás, megrovás, megsértés, megsértődés, megszegyenítés, megszentelés, megsziadás, megtiltés, megváltás, megvígaztatás, megszarolás, nevelés, óhajítás, panaszokodás, parancsolás, pletykálkodás, rábeszélés, rimánkodás, sértés, sérttegetés, szidás, szidalmazás, simnygatás, sírás, sírnakozás, sírdogolás, sztkhozódás, tanítás, tiltakozás, tiltás, térfalkozás, utanzás, utasítás, üllözés, vágyakozás, vizgatás, zavarba hozás és zsarolás.*

Mind ezek lehennék a kommunikáció *explicit* értelemi, és lehennék *implicit*ek is. Ekkor vagy *implikálják* az adott értelem (ez volt a „Sótlan a leves” esete), vagy valamilyen *előfeltétel*ezésen keresztül kommunikálják (mint akkor, ha az ismeretlen jövevénnyeket így mutatják be: „István a feleségével érkezet”; ez a megállapítás ugyanis előfeltételezi annak az állításnak az igazságát, hogy „István nő”). Mindezek – mondhatjuk így – *komolyan* vannak mondvá: aki mondja, úgy is gondolja. Lehet

azonban másként is, például *színeszkéde* a színpadon (az adott szerepet megformáló színész nem feltétlenül gondolja úgy is, amit mond) vagy *gyakorolva* például nyelvtan órán, amikor semmiféle gondolásról nincs szó, pusztán – például – a mondat szerkezetből mondat alkotása a feladat (vö. Austin 1975, László 1984, Searle 1969). Voltaképpen bármely kommunikáltum kommunikálható komolyan vagy színeszkédeve, vagy gyakorolásképpen és így tovább. Hogy éppen hogyan van, azt különböző rámpontok alapján döntik el a kommunikátorok. Lehetséges olyan eset is, amikor a kommunikáció komolyan kezdődik, de nem így végződik: mondjuk, tiltásként kezdődik, és tréfalkozásaként végződik (szokás ezt *átkapcsolás*nak nevezni, vö. Goffman 1981).

A *szignifikáció* *leggyakrabban* a *komunikatív aktus keretében történik*. A kommunikatív aktus (a kommunikáció) komplex: egyaránt jelenti a szignifikáns *konstruálását* (például a fonémák produkcióját, a mondat kimondását, a paralingvális elemek produkcióját, a mimika, a gesztusok, a testtartás – ha vannak – produkcióját), a szignifikátum *konstruálását* és a szignifikáció *értelme*nek *megadását*. Pontosabban a szignifikáns *megkonstruálása* a szignifikációs rendszer *érvenye* mellett egyúttal azt is jelenti, hogy *megtorított* a szignifikátum *konstítúciója*, valamint *értelme*nek *megadását*, s így – végeredményben – maga a kommunikatív aktus.

A kommunikációkutatás manapság ennek a kommunikatív aktusnak alapvetően két koncepcióját ismeri. Egyrészt a beszédaktus-elmélet mintájára *lehetséges* ez: *lényegileg* egy efféle gondolatmenetet követet az iteni bemutatás is (vö. például Austin 1975, Searle 1969, 1979, 1985, Pléh–Siklaci–Terestyéni (szerk.) 1997, Terestyéni 1981, 1985), másrészt *funkcionálisan*, akár egy-egy funkciót illetően, például az érzelmi állapot kifejezését (vö. Davitz 1964), a meggyőzést (vö. Bettinghaus 1968) vagy akár teljes taxonómiákon keresztül (vö. például Black 1968, Bühler 1923, Jakobson 1960, Robinsón 1972).

2.1.2.3 A személyközi kommunikáció kódjai • A kód (maga a terminus a latin *codexre* megy vissza) egy kommunikációs közösség tagjainak olyan sajátos *kölcsönös tudása*, amely *nem személyes* *meggyezés*en, nem sajátos életrajzi véletleneken alapszik, hanem *személytelen konvenciókon* és a *közösség szocializációs szokásain*. Másként: a *kódok* olyan szignifikációs rendszerek, amelyek azt a módot adják meg, ahogy egy (kommunikációs) közösség számára egy érzékszerviileg felfogható modallitás valamely változása a kommunikáció szignifikánsává, a valóság egy darabja pedig szignifikátummá lehet, illetőleg ahogy ezek valamilyen értelemmel egymáshoz *rendelődnek*. Vagyis például a gesztusokat meghatározó kód nem más, mint annak az adott kommunikációs közösség tagjai számára *kölcsönös tudásnak* a foglalatla, hogy melyik kéztartás mint szignifikáns milyen kontextusban milyen szignifikátumra vonatkozik. Ugyanígy a kinezikus, a taktillás, a vokális és – természetesen – a verbális esetekben is. Két dolog nyilvánvaló: egyrészt a kódok az adott (kommunikációs) közösség *kölcsönös*, vagyis tagjai számára egyaránt elérhető tudás részei, s e tekintetben az adott közösség kultúrájának részei; másrészt pedig a kódok mint személytelen konvenciókon alapuló szignifikációs rendszerek az adott közösségben *érvényes intézmények* közé tartoznak – a terminus szociológiai értelemben.

A kódok két lehetséges formában kerülhetnek a kommunikációs közösség szocializációs folyamataiba: vagy *minták* *kollektíváként*, vagy *szabályok konglomerátumaként* (amely természetesen kiegészül azon *egység*-eknek a thesaurusával), amelyekre a szabályok vonatkoznak). Ennek megfelelően kétféle megjelenésük (reprezentációjuk) van – mondjuk így – a nyilvánosságban.

Ha *minták* kollektíváként, akkor a kód például a gesztusok esetén képeskönyv formájú ölti (vö. például Axtrill é. n.). A minta az, amit a konkrét kommunikáció közben az ágens megvalósít, s ezzel létrehozza a minta *individuiális példányát*. Ezek a minták rekinthetők az őket megvalósító, *individuiális* különböző példányok ekvivalenciaoszályának. Más szavakkal az *individuiális* különbségeknak nincs a kódként működő minta perspektívájából kommunikációs jelentőségük.

Ha a kód *szabályok* konglomerátumaként van reprezentálva, akkor például nyelv-tankönyv és szóár formájában válik elérhetővé, így például a természetes nyelvtek esetében. Maga a szabály eredetét tekintve a közösség személytelen konvenciója; logikai formáját tekintve viszont sajátos szerkezeti pozícióként rekonstruálható, amely vagy tartalmaz feltételeket, vagy nem: vagyis vagy van korlátozása a szabály alkalmazásának, vagy nincs. Maga a szabály elég erős szűkesszertűséget (gyakran *entaimentnek* tekintve ezt) állít két *konstitüens* propozíció között: az egyik *volta*-képpen a szignifikáns lerása, a másik a szignifikáns, s a szabály igazsága (érvényesség) éppen abban áll, hogy a szignifikáns lerásának igazsága esetén, vagyis ha éppen fennáll az az eset, ami a szignifikáns, akkor ez egyúttal azt jelenti (más szavakkal: ennek igazsága szükségszerűen magával vonja), hogy a szignifikátum lerása is igaz propozíciót fejez ki, vagyis fennáll a szignifikátum is. Az ilyenféle szabályokat a kód (szignifikációs rendszer) *konstitütív* szabályainak szokás nevezni. Vannak ugyanis másféle, *regulatív* szabályok is, amelyeknek másfélék a funkciói: Ha egy *konstitütív* szabály meg van sértve, akkor maga a szignifikációs rendszer sértül: jelentés nélkülivé vagy éppen értelen nélkülivé válik a kommunikáció (mint amikor valaki azt mondja, hogy „A szintelen zöld eszme dühödten alszanak”). *Regulatív* szabálysértés esetén viszont más a helyzet: sértül a kommunikáció, de a kontextus segítségével kikövetkeztethető, hogy mi volna az adott helyen a szabályszerű megoldás (mint például az „Esnék az esők” esetén).

Ha az „Esnék az esők” egyeztetés érvényességére kérdeztünk rá a magyarban mint kódban, akkor könnyű a válasz: a magyarban ez így érvénytelen. Esetleg a finmban is az volna, de természetesen másképp, a németben viszont biztosan más szabályok mentén kell egyeztetni. Vagyis *egy bizonyos szabály érvényessége*, ha egy adott kód része, könnyen megadható: az adott kódon belüli *így-és-így* érvényes. Ezt az érvényességi kérdést mindazonáltal érdemes megvizsgálni, mert sergényi olyan szabály van, amelynek érvényességi tartományát mégsem lehet ilyen egyszerűen megadni. Lehet ugyanis, hogy egyezni nyelvenként másként kell, lehet, hogy nyelvenként más és más módon lehet a kommunikátor releváns kommunikáció sikere érdekében, de aligha valószínű, hogy egyes esetekben a kommunikáció sikerét a relevancia, máskor az irrelevancia szolgálja jobban. A relevanciaszabályok egyébként *regulatív* szabályokként rekonstruálhatók. S lehet, hogy más az eset a *konstitütív*, és más a *regulatív* szabályokkal, de legalábbis egyesekkel közöljük. Mindenesre úgy tűnik, csakugyan van értelme arra a kérdésre választ keresni, hogy egy-egy szabálynak mi az érvényességi tartomány.

A kód azon reprezentációjának, amely szabályokra és thesaurusra van alapítva, vannak alternatívái is a szocializáció folyamataiban: a *tanfolyam*, a *nyelvtan*, illetőleg igen gyakran a nyelvvelsajátítás természetes közegeiben: *véletlenszerű nyelvi támpontok nyelvi közben a terepen*, esetleg a harmadik (idegen) nyelvet is. Igaz, különösen a harmadikként említett *reprezentáció* feltételezi az ágens sajátos tanulási formát, amelyet *kompetenciának* szokás nevezni: a nyelvre, mint kódra vonatkozóan *nyelvi kompetenciának* (Chomsky 1986), a kommunikáció egészére nézve *kommunikatív kompetenciának* (Habermas 1981).

Vannak olyan *egyszerűbb kódok*, amelyek *minták* *kollektíváként* és *szabályok* *konglomerátumaként* egyaránt reprezentálhatók, mint például a *gesztuskódok*: de vannak *olyanok*, amelyek *csak* *szabályok* *konglomerátumaként* és *thesaurusokként* együttesen kaphatók *még* *ezt* a *nyilvánosságot*. Ilyenek például a természetes nyelvek. Azért szokás azt gondolni, hogy egy természetes nyelv nem reprezentálható egyszerűen mint minták kollektívája, például egy adott (mondjuk: a magyar) nyelv mondatait tartalmazó lista megadásával, mert ezek a mondatok – ez a hiedelmünk – végtelenül sokan vannak, s így *nem lehet* kimerítő, de véges terjedelmű felsorolást adni róluk. Egy adott közösségben jelentéseinek ismert gesztusok reprezentációját pedig *nem érdemes* másként, csak minták kollektíváként megadni, mert ezeknek a gesztusoknak a száma nem túl nagy, vagyis a gesztusmintákat tartalmazó lista nem túl hosszú; s így az adott gesztuskód reprezentációjához szükséges thesaurus *egységek* és a szükséges szabályok reprezentációja *semminel sem eredményezne rövidebb listát*, azaz a megoldandó feladat és a megoldáshoz szükséges erőfeszítés *nem állna* egymással arányban.

2.1.2.4 A személyközi kommunikáció szituációi és hálózatai • Ha egy hosszúra nyúló születésnapi köszöntésen az ünnepek felesége a vendégek számára is hallhatóan megkérdezi férjét, hogy „Merre is van az orvosságom, amit lefelvés előtt kell bevennem?”, aligha azért kérdezi ezt, mert csakugyan nem tudja, hol van az orvosság, ha van ilyen egyáltalán. Az információkérés helyett sokkal inkább egy *alig-alig* leplezett távozásra való felszólításról van szó. Arra, hogy a megnyilatkozásnak mi a valódi (és nem feltétlenül az explicit) értelme, ez esetben csak a körülményekből lehet következtetni.

Ezek a körülmények és más effélék alkotják az adott kommunikáció szituációját (kontextusát). A szituáció a személyközi (közvetlen emberi) kommunikáció egyik szerkezeti eleme. Elemzése két kérdésre keresi a választ. Az egyik kérdés az, hogy mi is az értelme a szituációs vizsgálataltnak, vagy másként: mi is az értelme a szituációmentesnek elgondolt kommunikatív eset szituálásának. A másik kérdés pedig az, hogy miként is működik a szituáció (vö. például Birkenbihl 1992, Flament 1969).

A szituációban kétféle *konstitüens* elem típus különbözíthető meg: az *alkalmi* (*kontingens*) elemek és a *szertézettek* (*apodiktikusok*).

Ha a feleség nem a lefelvés előtt bevenendő orvosságot kezdi el keresni, hanem az éjszakába nyúló ünneplés közepette arról érdeklődik a férjétől, hogy milyen korán is kell kelnie holnap, hiszen elutazik a világ végére, akkor olyan *kontingens* elemé változott meg a szituációnak, amely sem a kommunikáció szándékától értelmét nem

módosította, de várható hatását sem befolyásolta volna. Amint az is kontingens, hogy a feleség ezzel az információkéréssel fordult-e fejéhez, avagy ezt megelőzően már váltottak-e néhány szót; amint ahogy az is kontingens, hogy hol állt a házaspár a társaság hallótávolságán belül. Noha ez a két utóbbi szituációelem is kontingens, az előzőektől eltérően ezeknek nincs relevanciájuk! Az előzőeknek viszont van: nélkülük a kommunikáció legalábbis hatásában más volna. Efféle hatásmodosítás a második két kontingens szituációelemmel kapcsolatban nem várható. *Vagyis a szituáció termékszerek határait az információelemeknél lehet kijelölni, amelyeknek még az hatásukat a kommunikáció kimenetelére.*

– Ha az előző információkérést a házaspár velük élő lánya bonyolítja le ugyancsak a feleség javára: vagyis a felöltött és gondoskodó leánygyermek aggodása szól ki a kérdésből, akkor bizony ez a manóver nemcsak súlyosan udvariatlan, de kifejezetten durva és illetéktelen beleavatkozás másnak az ügyébe. Vagyis a feleség és a lány e kommunikációs szándék megvalósítása tekintetében nem kontingensek. Amint megtudt tenni a feleség egy efféle kérdéssel, azt nem tudja megenni a lánya. Ezek az elemek egymás vonatkozásaiban nem kontingensek, hanem *apodiktikusak*. Az ilyen apodiktikus elemek szituációtipusokat határoznak meg.

A kommunikációs szituáció elemének – ezek után – az a konstituens elem számít – akár kontingens, akár apodiktikus –, amelynek van *hatása* a kommunikáció kimenetelére.

A *szituáció típusok* sokféleképpen mutathatók be. Részben térbeli lokalitás jellemzi (például itt-ott, jobbra-balra), részben időbeli lokalitás (például ma- tegnap-holnap, előbb-később), részben pedig szimbolikus (társadalmi) lokalitás (például ugyanaz az előadás másrétül/jelent, ha „egyetemi előadásaim” egyike, és másrétül, ha „JPTÉ-n tartott előadásaim” egyike: a különbség megértéséhez az előfektett tudások különbségét kell számba venni, hiszen ezekben vannak rögzítve a szituációk szimbolikus különbségei).

Sajátos szituációtipusokat írhatunk le, ha a *harmadikkal* kapcsolatos szituációkat vizsgáljuk: a sugdolózásról, a hallgatózásról, a leskelődésről van szó, de a megfigyelésről is, például kutatási célból; vagy a célzástól, ahol az elsődrendű címzett éppen a harmadik: „a lányának mondom, hogy...” – hogy az orvossságkereső kérdésre is visszautaljunk.

Vannak szituációtipusok, amelyek karakterizálása legegyszerűbben tematikus jellemzésével végezhető el. Így járunk el, ha például az *iskolai kommunikációról* beszélünk, vagy ha az *orvos és a beteg kommunikációjáról*, vagy *egyszerűen orvosi kommunikációról* (vö. például Buda 1993, 1994, 1995, 1998, Németh 1994, Tinger é. n., Vannesse 1989), vagy ha a *bírósgágon* folyó kommunikációról (vö. például Drew 1985, Kengyel 1993), vagy ha egy *tárgyaláson* folyó kommunikációról (Scott 1981).

Van néhány sajátos szempont a szituációk tipologizálásában, amelyek valójában *dichotómiák* leírásokhoz vezetnek. Ilyen például *privát vs. nyilvános dichotómia* (nyilvánvalóan egészen más szituációk adódnak például az iskolai tanórák alatt, mint a tanórák közötti szünetekben; ennek a dichotómiának a mentén érthetők meg az olyan furcsaságok is, mint amikor a feleség férjét családi környezetben kívüli is „apá...”-nak, „édesem!”-nek szólítja, vagy ha a feleség férjét a családon belül is „igazgató úr!”-nak szólítja; ugyanígy más szituációk adódnak a hivatalban akkor,

amikor főnk-beosztott viszonyban kell megbeszélni valamit, mint akkor, ha – akár ugyanazon személyek – barátokként dialogizálnak). Hasonló dichotómia a *személyes (intim)* vs. *személytelen* is; vagy a *formális* vs. *informális* (az iskolában vagy a bíróságon a legtöbb kommunikáció oly mértékben szabályozva van, mint ahogy például a bírósági tárgyaláson rendreutasítják a tanút, ha a kérdésre adandó válasz helyett visszakérdéz); vagy a *legális* vs. *ilegális* (például hallgatási fogadalmar tett szerzetesenek beszélni, az iskolában sügni) stb.

Ha éppen úgy adódik, hogy az egyik saját gyerek és egy unoka többé-kevésbé ugyanazokban az években éli gyermek éveit a családban, teljesen nyilvánvaló, hogy más lesz a gyermek kommunikációja apjával, mint az apának nagypapaként unokájával. És még inkább különösképpen a kommunikáció azzal a gyerekkel (saját gyerekéknél barátja) a játszótéren, akivel csak egyszer-egyszer találkozik. A szituációk egyik legalapvetőbb jellemzője (és így tipológiai jegye) tartósságukból mérhető. Egészen másként veszi föl a nagypapa unokájával a beszélő fonálát, mint saját gyerekével. A játszótéri gyerekek baráttal pedig fel sem merül egy sereg dolog: alig-alig vannak kölcsönös személyes tudások, a legtöbb fontos/értelmes téma ki van zárva (például gyermekünk min és miért perlekedett testvérével tegnap délután; mit mondott a nagymama a közölgő születésnapjára ajándékáról és így tovább). Az apa gyermekével akár mondat közben abba hagyhatja a beszélgetést, hiszen mindjárt beszöngöttek az iskolában, és a gyerekek is biztos lehet benne, hogy délután ott lehet folytatni, ahol reggel abbahagyták.

Fontos különbségekre lehet rámutatni az *alkalmi* vs. *állandó* dichotómia segítségével. Ebben is különösképpen például a két ismeretlen ember véletlen találkozásakor keletkező dialógus a családi dialógusról, amelyben a szülőik és gyermekeik folyamatosan benne vannak még akkor is, ha napközben a gyerekek iskolában, a szülőik pedig munkában...; vagy arról a dialógusról, amelyet szomszédokkal folytatunk, bár talán csak hetente egyszer váltunk néhány szót egyik-ükkel-másikkal.

Ez a dichotómia alapozza meg a személyközi kommunikációval kapcsolatos egyik legfontosabb jelenséget, a *kommunikációs hálózatokat* is. Manapság nagyon sokan gondolják úgy, hogy a személyközi kommunikáció éppen hálózatba integrálódva váltik a társadalmi kommunikáció részévé. Ha ezzel az állásponttal nem lehet is maradéktalanul egyetérteni, annyi minden kétséget kizáróan elfogadható, hogy a hálózatokat mint a személyközi kommunikáció szituációjának sajátos kiterjesztését tekinthetjük. Noha az itteni bemutatás szerint alkalmi hálózatról önellentmondás volna beszélni, a hálózatok maguk lehetnek formálisak és informálisak. Legitimnek és illegitimnek egyaránt. Sőt lehetnek *hierarchizáltak* és *nem hierarchizáltak*. Ezekkel a hálózatokkal nagyon sok különböző formában találkozunk mindannyian mindennapi életünkben és egyebütt. Amikor a *szolgálati út* betartásáról van szó, erről beszélünk; amikor *ügyrendeket* tanulmányozunk vagy éppen készitünk, hálózatot tanulmányozunk vagy koncipiálunk és így tovább.

2.1.2.5 A személyközi kommunikáció csatornája • A kommunikátum mindig valamilyen csatornában jelenik meg. A csatorna az az érzékszervileg felfogható modalitás (vizuális, auditív, taktilis és így tovább), aminek valamilyen paramétere szerinti változásai (például a hang frekvenciájának, az adott frekvenciájú hang intenzitásá-

nak, a fény hullámhosszának, az adott hullámhosszú fény intenzitásának, illetőleg az adott pontra vetülő fényugár hullámhosszeloszlásának, az adott pontra vetülő fényugár hullámhosszstartományá intenzitáseloszlásának – és így tovább – változásait) hordozzák a kommunikációt (és többnyire benne a szignifikációt), s így vonatkoznak a szignifikátumra: voltaképpen ezek a változások teszik ki összességükben a szignifikánst.

Ihó! a leírásból már talán sejthető, hogy a személyközi kommunikáció esetével kapcsolatban megárgyalt szignifikánsok és a csatornák között a fogalmi megfelelés nagyon kiterjedt. Tulajdonképpen szignifikánsról a neki megfelelő csatorna nélkül nehéz bármi megállapítást tenni. És ez igaz éppen fordítva is. Sőt, e koncepcionális egyenértékűségbe a kódok is be kell kapcsolni.

2.1.3 A személyközi kommunikáció dinamikája

A kommunikáció kutatása mindig is figyelt a szerkezeti viszonyok mellett a dinamikus viszonyokra is. Ha a kommunikációt a személyközi kommunikáció perspektívájában eseménynek (aktusnak, aktivitásnak) látjuk, akkor ennek időbeli lefutása ugyanúgy a vizsgálat tárgya kell hogy legyen, mint az esemény időbeliségéből kiugyanúgy a kommunikáció szerkezetessége.

Az első vizsgálatok az információátadás sebességét, a kódolás és az inverz művelet, a dekódolás folyamatait (bár többnyire fénylegesen csak vélt logisztikáját) igyekeztek vizsgálni alá vonni (vö. például Shannon–Weaver 1949). Manapság azonban a dinamikus vizsgálódások előterében a személyközi kommunikáció időben kibontakozó szerkezete esetében más kérdések állnak.

Három szakasz kibontakozhat meg ezen belüli: a kommunikáció felépülése, *belebonnyolódás*ának nevezve ezt; a kommunikáció szertefoszlását, *kihátrálás*ának nevezve ezt; és a kommunikáció törzsét, amelynek szerkezetét a benne követtet *stratégia* határozza meg.

2.1.3.1 A belebonnyolódás és a kihátrálás • A *belebonnyolódás* során kerülnék partneri kapcsolatba a kommunikátorok. Ekkor definiálják saját szerepüket, ekkor definiálják magát a szituációt, ekkor definiálják a témát. Vagy éppen a témák sorrendjét. Gyakran megfigyelhető szülői viselkedés a heves, esetenként hangos beszélésbe kezdő gyermeket kissé leinteni egy „Csendesebben, nem az óvodában vagyunk!” felkiáltással. Vagyis: a szerep definiálásán értjük azt, hogy a kommunikáció egyik résztvevője felkínál egy sajátos szerepet (szerepmegvalósítást), a másik résztvevő pedig ezt elfogadja, vagy módosítani igyekszik rajta, explicit vagy kevésbé explicit megnyilvánulásokkal. Az előző megnyilatkozást esetenként tekinthetjük a szituáció definíciójával kapcsolatosnak is. Az sem ritka jelenség, amikor a gyerek szüleihez fordítva azt kérdezi, hogy „Apu, kérdeszhetek valamit?”, s az a válasz, hogy „Miert kell ezt kérdezni?”, s úgy érti a megszólított, hogy szülőként folyamatosan készen áll a gyermeki kérdésekre válaszolni, ezt nem kell külön definiálni. Vagyis azt igyekszik gyermeke fejébe vésní, hogy a permanens családi kommunikáció más, mint egy alkalmi dialógus. A családon belül nincs szükség a szerep definiálására sem, hiszen

nemcsak most mutatkoznak meg a partnerek egymás számára szülőként, illetőleg gyerekként, így van ez már egy darab ideje.

Vagyis a szerepmeghatározás esetenként lehet csupán annyit, hogy a kommunikátor saját szokásos és partnere számára is ismert szerepétől nem tér el. Lehet azonban ennél bonyolultabb is. A *szituáció meghatározása* sokszor nem igényel külön erőfeszítést: az utcan egy járókelőt információkérés szituációja erősen standardizált van. Könnyű helyzetben, mert az információkérés szituációja erősen standardizált helyzet. A családon belül folyó kommunikációnak sem szükséges napról napra meghatározni a szituatív elemét: ezek többnyire adottak. Bár nem mindig, egy-egy helyzetváltozás követően (férfjhez megy a lány, elköltözik az egyetlenre került fiú, hozzánk költözik a magát egyre nehezebben ellátó nagyit és így tovább) a családi kommunikáció valamennyi résztvevőjének saját helyzetét s így az egész szituációt újra kell definiálnia, de sokszor még saját szerepét is. A téma meghatározása természetesen lehet csupán annyit is, hogy valamelyik témába belevágnak, és nem zárnak ki másokat. Lehet azonban ennél bonyolultabb is a témameghatározás.

A kommunikációban részt vevő ágenssek lehetőségei gyakran különbözőek. Többnyire az esetleges résztvevők között kialakítható szerepviszonyok dömlk el előzetesen, ki kezdeményezhet belebonnyolódást, s kezdeményezhet-e egyáltalán. A szerepviszonyok is rejtenek optikát, illetőleg korlátokat. Női szerepmegvalósítások esetén például sokkal több a kezdeményezéssel kapcsolatos korlát, mint a férfi szerepmegvalósítások esetén. Tízet kérem talán még manapság is meglepő, ha felnőtt nő kért; viszont nincs benne semmi meglepő, ha diákkori lány az, aki tízet kér egy diákkori ismeretlenőtől. Néhány évtizede ez nem meglepő volt, hanem elképzelhetetlen még nagyobb városban is, illetőleg olyan implicit kommunikációnak számítáható, amely az explicit tüzkérésről teljesen függetlenül szexuálisan felhívó tartalmú volt.

A belebonnyolódásnak van – továbbá – *mértéke* is. Gyakran tapasztalható, hogy a kommunikációban részt vevők egyike minden 'rezzenésével' azon van, hogy sikerre vigye kommunikatív vállalkozását, míg partnere csak immel-ámmal vesz részt a beszélgetésben, figyelme elkalandozik, sőt talán egyenesen azt kommunikálja – akár verbális megnyilvánulásai ellenére is –, hogy nem érdeklő a téma, vagy éppen más köti le most a figyelmét. A belebonnyolódásban mutatkozó különbözőségeknél azonban nem csak alkalmi (kontingens) okai lehetnek. A különbözőségeknél itt is lehet részben forrása is: a férfias és a nőies szerepmegvalósítás például az esetek jelentős részében különböző mértékű belebonnyolódásokat követel a kommunikátoroktól, és különböző érdeklődni, sőt hevesen érdeklődni jellegzetesen női dolog: van olyan is, ami iránt érdeklődni illetlenül férfias és így tovább.

A *kihátrálás* mint a személyközi kommunikáció jelensége természetes: a felépült kommunikáció egy idő után, például mert megoldódott a probléma, amelynek létrejöttét köszönhet, természetes módon megszűnik. Fenntartható volna (még), de minnek. Fontos azonban az, hogy ennek *adják is jelét a kommunikátorok*. Ahogy a belebonnyolódást is segítik sajátos, elsősorban nem verbális jelzések, úgy a kihátrálást is. Igen, a normális esetekben gyakorlatban a verbális jelzés. Megköszönjük a beszélgetést, és dologunkra megyünk. Nincs azonban ez mindig így. Részben lehetnek különbözőek a résztvevők helyzetértékelései, részben az érdekeik és a belőlük fakadó

manőverek is. Ilyenkor sokkal gyakoribbak azon a nem verbális gesztusok, amelyek távolítanak, amelyek a kommunikációs situációt valamilyen irányba kinyitni óhajtják, például egy harmadik személy bevonásával vagy másként.

A kihárításnak lehet oka az is, hogy a kommunikációs situációban vagy éppen a partner viselkedésében *éledegnitő tényezők* vannak. Ha a partner csak *színeli* a helybelnyolódást, akár udvariasságból, akár cinizmusból vagy más okból teszi ezt, előbb-utóbb meglesz a hatása. Ha az interakciónak nem alakul ki *közös fókusz*, vagyis ha a „síkterek párbeszéde” folyik, akkor ennek is meglesz a következménye előbb-utóbb. Számítatlan oka lehet annak is, ha nem találják a kommunikátorok a közös nyelvet: akár a szó szoros értelmében nincs mindkettőjük által egyaránt ismert nyelv (kommunikációs rendszer), akár átvitt értelemben is: például azon a módon, ahogy egy bizonyos nyelv (akár a magyar) *kidolgozott és korlátozott kódjában beszélők nem feltétlenül értik egymást* (vö. Bernstein 1971, Lawton 1968).¹ Ha nagy a zaj, vagy bármi más zavaró tényező jelenik meg a csatornában, akkor is hasonló a végeredmény. És nincs ez másként a *tele szájál* való beszélés esetén sem.

2.1.3.2 Stratégiák a személyközi kommunikációban • A személyközi kommunikációt *stratégia*ja az a viselkedésminta-lán, amely a kommunikáció törzsének szerkezetét kialakítja. A kommunikáció törzsének strukturáltsága voltaképpen ugyanannak a *territoriális viselkedésnek* a megnyilvánulása, mint a korábban szóba hozott *szerepvitelkedés*, vagyis a kommunikációnak szerepek mögé húzódása. Egy efféle megfigyelésmérés helyett a kommunikációkutatás néha az *intimitás* (mint a nyíltság, az őszinteség, a leplezetlenség) kategóriája köré rendezi a stratégiák vizsgálatának értelmét, mondván: a kommunikátor célja az intimitás, vagyis a stratégiamentesség előléte. Ebben az érvelésben azonban két dolog keveredik: a problémamegoldás szempontja, amely a nyereségmaximalizációt jelenti, és a biztonságra törekvés a problémamegoldás szempontjából, vagyis a költségminimalizálás. Ha a nyereségmaximalizálás és a költségminimalizálás addicionális viszonyban van egymással, akkor lehet azt mondani, hogy az intimitás előléte egyúttal a probléma megoldását is jelenti, ha azonban ezek nem addicionálisak, mint a valóságos esetek legnagyobb részében, akkor nincs értelme a nyereségmaximalizálás és a költségminimalizálás közös eredőjéről beszélni vagy éppen ebben látni a kommunikáció értelmét.

Nagyon gyakran forгатókönyvként vannak a stratégiák bemutatva. A forгатókönyv viselkedésminták (benne igényelt szerepek) rendezett halmaza (vagy sor) választáso-kati megengedő előgazsokkal és feltételekkel; valamilyen cél elérését, probléma megoldását adja; többnyire kétszemélyes (bár néha kettőnél több): alkalmi vagy állandó partnerek részére. A forгатókönyv nyilvános és személytelen tudások halmaza.

A kommunikációnak (vagyis a kommunikációban részt vevő személynek) *életere szülő forгатókönyvértől* is beszélhetünk. Ez a *sorskönyv*: a sorskönyv a gyermekkorban kialakított, a szülők által megérőstetett, vagyis a primer szocializációs környezet által meghatározott és a későbbi események által 'igazolt', vagyis a szekunder szocializációs környezetben: az iskolában és olyan más nyilvános helyeken szerzett tapasztalatokkal kiegészült nem tudatos életerev, amely orientálja tulajdonosát abban, hogy mit kell és miként észrevennie, mikor mit kellene tennie és így tovább. Ez a sorskönyv karakteres tudáskészlet is egyúttal, vagyis megállapítható belőle az,

hogy tulajdonosa a nyertesek oldalán áll-e az életben, vagy vesztesek oldalán; hogy szociális-e, vagy nem, és így tovább (vö. például Berne 1972).

A személyközi kommunikációban érvényesülő stratégiák tudása *hogyan* típusú tudás, vagyis *kompetenciatermészetű*. A forгатókönyv nyilvános, radikális és rövid idő alatt bekövetkező változásai végeredményben rombolások, amelyek a szociokulturális változások, katasztrófák (háború), akkulturáció eredménye.

Manapság két fogalomprá mentén kísérlehető egy stratégiaik mint sajátos viselkedésmintá-lánokc tipizálása. Vannak ugyanis olyan stratégiák, amelyek *kompetitívnek*, és vannak olyanok, amelyek *kooperatívok*. Magukat a stratégiákat vagy *tematikus* módon írják le (betegség, vásárlás, házasság stb.), vagy pedig *temamvrtás* módon.

Mindazonáltal manapság még nagyon kevés olyan kutatási megállapítás ismert, amelyek standardnak tekinthető képe látszanak elrendeződni. Manapság inkább egymással kapcsolat nem tartó vizsgálatok egymás 'nyelvére' nehezen lefordítható eredményeivel lehet csak érzékelteni a személyközi kommunikáció stratégiájának a problémáját. Éppen ezért még nem egészen világos, hogy e négy fogalom magukat a stratégiákat jellemzi, vagy inkább a kutatási hipotézisek nyelvében megjelenő terminusok 'csak'.

2.1.3.2.1 A *kompetitív stratégiákról* • A *kompetitív* stratégiák alapjait a kommunikátorok vetélkedésében, egymással szembeni versengésében lehet látni. Ez az alap-helyzet a *játekmelet* szokásos terminusában azt jelenti, hogy a vetélkedés során az elérhető *nyereség* megosztása a tét. Az egyik kommunikátor végeredményben nagyobb tudhat magának, a másik kevesebbet (beleértve azokat a szélső értékeket is, hogy az egyik mindent megnyer, a másik semmit), vagyis a vetélkedés során az elérhető nyereség nem növekszik, de talán nem is csökken. Ezért szokás az olyan játszmákat, amelyek kompetitív stratégiákon alapszanak, zétó összegű játszmáknak nevezni. Az efféle stratégiák igen gyakran 'gazdaságossági alapon' vannak interpretálva: a résztvevők nettó jövedelmük (bruttó jövedelmük és költségek: például a mérgeződés, az időráfordítás stb.) különbségének maximalására törekvenek. Amely ágens számára az egyenleg a játszma végeztével pozitív, az nyert az 'ügyleten', amelyik számára az egyenleg negatív, az veszett.

Mindazonáltal az is lehetséges, hogy a kompefició eredményeként ténylegesen kisebb az összes realizált nyereség, mint az elvben lehetséges volna. Vagyis előfordulhat az, hogy bár az egyik ágens nyertesként tekinthet magára, végeredményben együttesen mindkét ágens (valamennyi ágens) vesztes, mert a nyereség és a költség különbsége nem maximális, esetleg az összköltség nagyobb, mint az összes bruttó nyereség.

A nyereségnek (de a veszteségnek is) az 'egysége' a *simogatis*: minden olyan aktus simogatásnak számít, amelyben a partnerek átadott elismeréstől van szó, a jelenléti nyugtázásáról (volutaképpen fiktikus funkciójú kommunikációról). A simogatást gyakran semlegesebb terminussal *sztróknak* nevezik, és beszélnek különböző típusairól (mint például a *pozitív sztrókról*, egy olyan sztrókról, amelyet kellemesnek érez az, aki kapja; a *negatív sztrókról*,..., amelyet kellemetlenek...; a *hamisított sztrókról*, vagyis a felszínen pozitívnak tűnő, de valamilyen negatív jegyet is tartalmazó sztrókokról; illetőleg a *habcsókhablásról*, amely nem őszinte pozitív sztrókok kiadását jelenti) (vö. Berne 1968, 1973, Stewart-Joines 1987).

2.1.3.2.1.2 A kooperatív stratégiákot: A kooperatív stratégiák résztvevői nem abban látszanak érdekeltnek lenni, hogy a partner rovására jussanak nyereséghez, hanem inkább abban, hogy a partnerek közös erőfeszítésével az elérhető összes nyereség maximalása által jusson (nagyobb) nyereséghez. Ilyenkor a partnerek nem egyszerűen saját 'profitra' törekcszenek.

A kooperatív stratégiák esetében a játszma végeredményében olyan jövedelmek is megjelhetnek, amelyek nem oszlanak meg a résztvevők között, pontosabban a játszma valamilyen résztvevőjének jövedelmét növelik, míg a költségek megosztanak. Ilyen jövedelem például a dialógus olyan eredménye, amely egy helyzet közös (kollektív) megértését eredményezi, általában olyan problémamegoldó interakciók, amelyek esetében a dialógus résztvevői ugyanannak a problémának a megoldásában érdekelttek, vagy éppen csak közös erőfeszítéssel képesek ezt megoldani, külön-külön nem.

Kooperatív stratégiák esetén győztesnek tekinthető az ágens akkor is – a kommunikációban részt vevő partnerek szerepvizsgálataival összefüggésben, például szülő-gyermek viszony esetében –, ha a nyereség a másiktól realizálódik.

2.1.3.2.2.1 A stratégiák tematikus megközelítése: Időjárás mindig van – szokás mondani, és azt értik ezen, hogy olyan beszélgetési téma ez, amelyet gyakorlatilag bármikor, bárhol, bármely helyzetben beszédtémává lehet tenni, legyenek a kommunikációs partnerek férfiak vagy nők, sőt férfiak és nők vegyesen. Ilyen – gyakorlatilag igen széles határok között bármikor megpendíthető – beszédtéma több is van az időjárásnál. Az iskoláról, a futballról és a kormányról is szinte mindig lehet az időjárás módjában, azaz ártatlanul és következmény nélkül beszélni: "... az semmi, tegnap mesélt Pisti, a nagyobbik fiam [a húgom fia, a szomszéd fia stb.], hogy a tanító néni szerint az ember nem a majomtól származik..." Vanak viszont olyan beszédtémák, amelyek a kommunikációs partnerek nem szerepei szerint valnak témává: az almáspite sütésének rejtelmeit gyakorlatban beszélte meg nők nőkkel, mint férfakkal vagy éppen férfiak férfakkal (ha csak nem cukrászok). És inkább férfiak (vagy fiúk) szájába való témának szokás vélni azt, hogy „a Fradi már megint...”.

Efféle beszélgetéseket: többnyire olyankor kezdeményezünk, vagy veszünk benne részt, ha miúlnani akarjuk az időt. A fogorvosi váróban többnyire hasonló okból és mindenki hasonlóan némi feszültséggel várja, hogy sorra kerüljön: az idő lassan és tagolatlan megfoghatatlanságban múlik. Ilyenkor kifejezetten feszültségoldó (különösen, ha alapozunk már az összes, ugyancsak feszültségoldó funkcióval kikészített képességre), ha megszólal a mellétünk várakozó, és beszédbe elegyedhetünk vele. A beszélgetésnek nincs téjeje: aligha valószínű, hogy üzleti partnerünk szólít meg, és ha már így kell egymás mellett várakoznunk, beszéljünk meg a tegnap nyitva maradt kérdéseket, és takarítsuk meg a holnap erre szánt időt. S bár a beszélgetésnek nincs efféle téjeje, mégis nyereségünk van belőle: észrevételenből múlik az idő, pusztán azáltal, hogy nem saját feszültségünkre gondolunk, oldódik is és így tovább.

Időtöltésnek hívják azt a dialógusokban vagy (kis)csoporos közvetlen emberi kommunikációkban érvényesülő stratégiát, amely kooperatívnak számít, és lényegében glleg nincs más rendező elv benne, mint az idő(köz) strukturálása: a tagolatlan időt

többé-kevésbé azonos méretű részekre bontani. Az emberek beszélnek valamiről, majd másról, de nincs szándékukban semmi egyéb, például az, hogy tegyenek is valamit. Ennek az időstrukturálásnak a módja az egymással lazán vagy éppen szorosan sem kapcsolódó témák felvetése félíg-meddig ritualizált (vagyis jól bejárt) lépésekben (vagyis az időköz kezdetének és végétnek jelzésében): „hallo!ta-e, hogy...”, „járt-e már...”, „mennyibe került...” és így tovább. Ezek a különböző időtöltések témájuk szerint különbözőzhetnek meg (Berne 1968).

Az időtöltés mellett a játszma szokás még a stratégiák tematikus megközelítésére példaként említeni. A játszma kompetitív stratégiák. Ez a forgatókönyvtípus is tranzakcióból épül fel, amely sztrófkák cseréje és a forgatókönyv strukturális egysége. Az időtöltés típusú stratégiával ellentétben a játszmaiban mindig van valamilyen rejtett cél, valami olyan egzisztenciális céltelevés, amelynek a kommunikatív esemény időtartamának nagyobb részében rejtve kell maradnia, hiszen ha a partner korábban észreveszi, hogy valójában mi is a cél, olyan ellenlépéseket tesz esetleg, amelyek megnehezítik, esetleg meg is akadályozzák az eredeti cél megvalósulását, s így a kommunikáció – legalábbis kezdeményezőjének perspektívájából – sikertelenné lesz.

A) Fehérné javasolja férjének, hogy menjenek moziba. Fehér beleegyezik.

B) Fehérné „öntudatlan” nyelvbortlást követ el. Beszélgetés közben feszületlenül megemlíti, hogy festeni kellene. Ez költséges dolog, és Fehér nemrégiben tudára adta, hogy anyagiilag nem a legjobbban állnak; kérte, hogy – legalábbis a következő hónap eléréig – ne hozza zavarba, ne bosszantsa valamilyen új pénzkiladási javaslattal. Fehérné tehát szerencsétlenül pillanatban hozakodik elő a ház állapotával, és Fehér durván válaszol.

Bb) A másik alternatíva: Fehér tereli a házra a beszélgetést, s így Fehérné nehezen tud ellenállni a kísértésnek, hogy meg ne említse, festeni kellene. Fehér ugyanúgy, mint az előző esetben, durván válaszol.

C) Fehérné felhúzza az orrát; közli, hogy amennyiben Fehér ilyen csapni való hangulatban van, akkor nem megy vele moziba, legjobb lesz, ha Fehér egyedül megy. Mire a férfi: ha így gondolja, akkor elmegy egyedül.

D) Fehér moziba megy; Fehérné ottthon hagyja, hadd babusgassa a rajta esett sérelmet.

A játszmaiban kétféle trükk is lehetséges:

1. Fehérné múltbeli tapasztalatai alapján nagyon is jól tudja, férje nem várja el tőle, hogy komolyan vegye a sértődöttségét. Az asszony valójában csak annyit akar, hogy kis méltánylást, amiért olyan keményen dolgozik a család megélhetéséért. Ha ezt megkapná, akkor kart karba öltve boldogan eltávoznának. De Fehérné vissza utasítja a játszmat, és a férj úgy érzi, hogy csúfosan csebenhagyják. Csabodottan és neheztelve megy el, a feleség látszólag vértig sértve, valójában titkos győzelmemérettel marad otthon.

2. Fehér múltbeli tapasztalatok alapján nagyon is jól tudja, felesége nem várja el tőle, hogy komolyan vegye a sértődöttségét. Az asszony valójában csak annyit akar, hogy nyugodt szavakkal kicsealogsassák sértődöttségéből. Ha ez megtörténne, akkor kart karba öltve boldogan eltávoznának. De Fehér visszautasítja a játszmat, és tudja, hogy ez nem becsültes; tudja, hogy az asszony arra vágyódik, hogy kedves-

kedéssel elcsalogassa, de úgy tesz, mintha ezt nem tudná. Elmegy, vídáman és megkönnyedülten, de megpanott ábrázattal. Az asszony családottan, nehezeltve marad otthon.

A győztes pozíciója, naivan nézve, mindkét esetben kikezdehetetlen: a féj vagy a feleség mindössze annyit tett, hogy a másikat szó szerint érette. Ez világosabb az 2. esetben, ahol Fehér készpénznek veszi, hogy Fehérné nem akar memni. Mindkétten tudják, hogy ez nem igaz, de az asszony mivel kimondta, sarokba szorult. Ami pedig a nyereséget illeti: a filmek mindkettőjükre ösztönzőleg hatnak szexuálisan; több-kevésbé bizonyossággal előre tudják, hogy miután hazatértek a moziból, szeretik majd fogynak. Ezért az a fél, amelyik el akarja kerülni az intimitást, kezdeményezi a játszmát (vö. Berne 1968, 117–118).

A játszma rejtejt tranzakciók folyamatos sorozata, amely meghatározott, előre látható kimenet felé vezet; némelyszer ismétlődésbe bocsátkozó, a felszínen hirtel értelmű, rejtett indítékú tranzakciók ismétlődő készlete. Vagyis a játszma *a)* kívüli van a felhőt tudatosságon, *b)* csak akkor válik kifejezetté, ha a résztvevők átkapcsolnak az adott viselkedésmódra, és *c)* azt eredményezi, hogy mindenki zavartba jön, félreértetnek éri magát, és a másik személyt kívánja okolni mindenképp. Van néhány állandónak tekinthető szerkezeti eleme:

horog: a játszmára való felhívást képviselő tranzakcionális inger;
gyenge pont: vagyis a tranzakcionális válasz, amelyben a partner elfogadja a játszmára szóló felhívást;

válasz: horog és gyenge pont párok sorozata a belebonyolódás után; ez lehet egyetlen is, de lehet akár több is, akár évektig tarthat ugyanabban a játszmában;

átkepcsolás: a játszmának az a pontja ahol a játékos a nyereség begyűjtése érdekében szerepet vált;

szembesítés: a partner által közvetlenül az Átkapcsolás után megtapasztalt pillanati zavar;

kiegyenlítés: a játszma résztvevői összegyűjtik a különféle sztrókokat a kiértékeléshez.

Nyilvánvalóan nincs mód itt minden részlet, valamennyi finomabb elemzés bemutatására, amelyek a visszahúzódtól (az az időstruktúrálás egy módjától, amelyben az egyén nem lép tranzakcióba másokkal) az incidensig tartanak (egy olyan látszólagos szabálytalanságig, amelyek értelme abban található meg, hogy rejtett szabálykövetést valósít meg a tisztán formálisból a 'személyes'-be). A más hivatkozott szakirodalom alapján azonban ezek a részletek könnyen tanulmányozhatók.

2.1.3.2.2.2. *A stratégiák nem tematikus (vagy témainvariáns) megközelítése* • A kérdés az, hogy mit is mond A-B-nek arra a kérdésre, hogy megy a munka C-nek a bankban: „Hát elég jól, szerintem; szereti a kollégáit, és még nem csukták bőrtönbe.” S hogy ez a mondat mit is ér valójában? Avagy más szavakkal mi is az, amit még mondunk, amikor mondunk valamit? Sőt, így is kérdezhetjük: mi is az, amit *csakugyan* mondunk, amikor mondunk valamit? Látszólag nagyon egyszerű a válasz, de annak taglalása, hogy mi minderre is kell ügyelni a kérdésre adandó válaszban, már akár hosszú is lehet. Vegyük például azt az esetet, amikor a szolgálatteljesztő őrmester – az idegenlegjében – egy soha elmúlni nem akaró vasárnap délután

- odaszól az irrodájában az írnoznak: „Meleg van!”, de az a file bojtát se mozdítja; majd kisvártatva
- újra szól: „Mondom, meleg van!”, amire az írnok már válaszol: „Hallom!”, majd újabb percek után már ordítva mondja: „Miért nem nyitod ki az ablakot?”, amelyre az írnok képes azt válaszolni: „Hát, mert nem mondta!”,
- ezt követően feláll, odamegy az ablakhoz kinyitja, de még ugyanazzal a modortalal be is csukja. A hatás az őrmester részéről nyilván leírhatatlan, de szükségel is.

Az írnok ebben a rövid történetben legalább három súlyos kommunikációs hibát követett el: egyrészt figyelmen kívül hagyta azt (vagy nem is volt tudatában annak – és így tovább), hogy ha szólnak hozzánk, akkor – ha csak tehetjük – válaszolunk, vagyis kiindulópontunk az együttműködés, s ebben az esetben semmi jele nem volt annak, hogy az őrmesternek ne lett volna módja együttműködni. Másrészt amikor válaszolt, vagyis ráállt az együttműködésre, rossz választ adott, mert az adott esetben nem egy állítás nyugtázása az adekvát (vagyis az együttműködést megvalósító) válasz, hanem az engedelmesség, vagyis a rejtett felszólítás (utasítás, netán: parancs) nyílt végrehajtása. Harmadrészt akkor hibázott az írno, amikor figyelmen kívül hagyta azt (vagy nem is volt tudatában annak – és így tovább), hogy a dolgok ismeretében az ablaknyitásra vonatkozó felszólításban az is benne van, hogy nyitva kell hagyni, sőt gondoskodni kell a nyitáskor arról, hogy nyitva maradjon és így tovább. Ez a három hibatípus lehet ismerős az ágencia elemzéséből is: az első hiba a szerepfeloldással összefüggésben is megragadható, a másodikként említett a kommunikációs rendszer ismeretével kapcsolatban, végül a harmadik a világ ismeretével kapcsolatban.

A másodikként és a harmadikként említett hibát másként fogalmazva, az írnok tévedése abban állt, hogy rosszul következtetett az őrmester által szándékolakra: azt hitte, hogy csak úgy mondani akart valamit, esetleg beszélgetni, de nem gondolta, hogy utasította. Szokás ezt a 'következményt' *implikaturának* nevezni. A harmadik anomália az írno feltevézéseiével kapcsolatos tévedésekről szól: ezt *prezuppozíciónak* is szokás nevezni (vö. például Buda 1978, Grice 1975, Harder-Kösch 1976, Kiefer 1983).

A személyközi kommunikációban érvényesülő stratégiák témainvariáns vizsgálata azt mutatja, hogy mielő 'kalkulációk' vannak (vagy lehetőségek) a kommunikatív manőverekkel kapcsolatban az ágens. (kommunikatív) szándékának megvalósítására. Ezek a lehetőségek szabályszerűségeket mutatnak, s többnyire pragmatikai természetűnek tekintik. Gyakran e szabályszerűségek vizsgálatát *inferenciális pragmatika* néven foglalják össze.

Stabályszerűséget kell mondanunk, s nem szabályt. Azok a 'kalkulációk', amelyekről a stratégiák vizsgálatakor szó van, nem szabálykövetők, sokkal inkább olyan elvek érvényesítéséről van szó, amelyek hasonlítanak a szabályok formájában megadhatóhoz, de azoknál talán általánosabban: önmagukban még nem alkalmazhatók konkrét helyzetekben, először értelmezni kell őket az adott helyzetre. Szokás az efféle szabályszerűségeket *maximának* nevezni.

A személyközi kommunikációban érvényesülő kooperatív stratégiák témainvariáns leírásában érvényesülő maximákat Grice kezdeményezésére *konverzációs*

maximálnak szokás hívni (Grice 1975). Ezek a maximák voltaképpen az együtműködés alapelveit főrekszenek megragadni: a kindulópont az a feltételezés, hogy a személyközi kommunikáció ágensei egyrészt követik ezeket, másrészt egymástól is elvárják (egymástól is feltételezik) megtartásukat. Az együtműködés elvével megjelent problématika azonban sokkal tágabb, bizonyos értelemben partatlan: mindazonáltal még e 'veszélyes' voltában sem hagyható figyelmen kívül (vö. például Buda 1978, Fukuyama 1995, Habermas 1981, 1995, Hankiss 1978, Simon 1982).

A konverzációnak maximáknak eddig négy típusa lett feltárva: a nyújtandó információ *menyiségére*; a *minőségére* (amely kommunikáció igazságával van kapcsolatban); a *viszonyra*; és a *módotra* vonatkozó (amely a másik három típussal ellentétben nem a mit mondunkkal, hanem a *hogyan* mondjukkal van kapcsolatban). A maximák Grice megfogalmazásában:

Menyiség

1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pillanatnyi céljai szempontjából).

2. Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges

Minőség

0. [szupermaximál] Próbáld hozzájárulásodat igazzá tenni.

1. Ne mondd olyasmit, amiről azt hiszed, hogy hamis.

2. Ne mondd olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád.

Viszony (relevancia)

Légy releváns.

Módor

0. [szupermaximál] Légy érthető!

1. Kerüld a kifejezés homályosságát!

2. Kerüld a kétértelműségeit!

3. Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűségeit)!

4. Légy rendezett!

Való igaz, hogy általában nem lehet megmondani, mi a teendő a *légy rendezett* maxima megvalósításának ügyében: egy-egy konkrét esetben viszont már más a helyzet. Ebben bizonyosan jogos – a morálisból kölcsönözve a terminust – *maximaként* való kategorizálása e szabályszerűségeknek.

E kutatási irány kritikussai arra szoktak hivatkozni, hogy a konverzációnak maximák a hatékony információcsere szempontjából vannak összeállítva: az információcsere azonban a kommunikációnak csak egyik lehetséges funkciója, és nem az egyetlen. Sőt, szokás azzt is érvelni, hogy a *nem* kommunikatív célú interakciók is hasonló maximáknak vannak alávetve: maga Grice is elemzi ezt az ellenértvet egy autószerelőnek és segédfőnök autójavítást célzó interakciójával kapcsolatban.

Grice maximáinak igen kiterjedt szekunder irodalma ismeretes: megismerésünk pedig röppant hasznos például annak megértéséhez, hogy miként is kapcsolódik a kommunikációkutatás egy-egy részeméjé a főzóna (például az etika) tradícióihoz.

2.1.4 A személyközi kommunikáció zavarairól

Ami működik, az elromlik, de legalábbis elromolhat – tartja így egy evidensnek tűnő ökölszabály. Efficéle 'evidenciák' könnyen kimondhatók: ahol hiba történhet, ott meg is történik. Ezért tekinthetjük is evidensnek azt, hogy a kommunikáció esetenként összezavarodik: néha szinte észrevétlen ez a zavar, esetleg csak igen rövid ideig áll fenn, néha viszont tartós és kijavíthatatlan. A *kommunikáció zavarra* a zavaratlan kommunikációban megmutakozó teljesítményhez képest definiálható: a zavaró esemény ugyanis lerontja a kommunikációs teljesítményt, vagyis ahhoz viszonyítva lehet zavarként kategorizálni egy eseményt, hogy az segíti-e a kommunikáció szempontjából a problémamegoldást, vagy nem, hozzájárul-e, vagy sem.

A zavar fennállásának természetét tekintve három különböző típust lehet megkülönböztetni. A zavar lehet *átmeneti* (amikor tele szájjal beszél valaki), lehet *tartós* (például olyan betegségből adódóan, amely elvonja a figyelmet), és lehet *rendszereszerű* (ha például olyankor, ha a kommunikációban részt vevő ágenssek között van retardált személy vak vagy siket, esetleg szellemileg fogyatékos).

Ennek megfelelően a *zavar elhárítása* is más és más jelent, pontosabban: kell hogy jelenszen. Nyilvánvalóan vannak spontán folyamatok is, amelyek nyomán nem kell különösebb elhárítást végezni: lenyelte partnerünk a falatot (hogy az előző példánál maradjunk), és ezzel mindenféle célzattal elhárítási akció nélkül megszűnik a zavar. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az átmenetnek tekinthető zavarokban mindig spontán a zavar korrekciója. Alkalmanként rá kell kérdezni, hogy mit is mondott éppen partnerünk, mert valami zajos kamion ment el a ház előtt, s nem hallottuk (elég jól), amit mondtak. Más esetípusokban a zavar korrekciója esetleg kiterjedt, tervszertű és hosszabb időt igénylő akciósorozatot jelent. Így például nem egy pszichiátriai betegségnek a terápiája kommunikációs szempontból szocializációt kell hogy jelentszen: valamilyen téves, rosszul működő szerkezetet valamelyikünk személyiségében kell lebontania a pszichiaternak és újra felépítenie kommunikációs úton. Megint más ícsetípusban a zavarelhárítás maga is rendszerszerű kell hogy legyen: ennek lehet esetenként eszköze egyrészt a nagyothalló készílték vagy a szemüveg, másrészt a siketek jelnyelve vagy a vakok Braille-írása – csupán néhány jól ismert példát említve.

A *zavar forrását* tekintve a legegyszerűbb azt mondanunk, hogy *vannak zavarok, amelyek forrása az ágensben* keresendő (például inkongruens szerepmegvalósításban vagy a partterek téves szituációértelmezéséből fakadó szerepvárból). Vannak olyanok, amelyeké a *kommunikációs rendszerben* van (egy rossz telefonvonal esetében, vagy a kommunikációban részt vevő ágenssek eltérő megítélésében arra vonatkozóan, mi minden is tartozik az adott esetben a releváns kontextusba; vagy abban, hogy a kommunikációban részt vevő ágenssek a kölcsönösen használt nyelvrnek nem ugyanazt a változatát beszélik: az egyik korlátozott kódban, a másik viszont kidolgozott kódban használja a magyar nyelvet), és vannak olyanok, amelyek forrása a *kommunikáción kívüli világgal* van kapcsolatban (szókták ezt az *entelópiátikus tudásból* eredő zavarnak is tekinteni, amikor a mohácsi vész időpontjának nem tudásából vagy rossz évszám tudásából ered a zavar; vagy amikor számolási hibából ered, hogy ne csak mi típusú, de legalább *hogyan* típusú tudáshányból eredeztethető kommunikációs zavarra is utaljunk).

A kommunikációs zavarok (forrásaik, természetük, elhárításuknak módjai) igen kiterjedt témát jelentenek a mai kommunikációkutatásban. Nem mondható ugyanakkor az, hogy önálló, egyetlen kutatási iránnyá szerveződött tematikáról van szó. Ennek következtében roppant nehéz is viszonylag áttekinthető és egységes képet adni róla. Ezért a további részletekért az olvasó csak a szakirodalomhoz fordulhat (vö. például Kézdi 1995, Zentai–Tóth 1999).

2.1.5 A személyközi kommunikáció mint társadalmi kommunikáció

Ha nincs valami nyilvánvaló zavar, ha nincs jó okunk azt felenni, hogy nem azt mondja az, aki éppen mond nekünk valamit, akkor ha azt halljuk: „Ésik az eső”, akkor abból indulunk ki, hogy az, aki mondta, azért mondta, mert úgy is gondolta, mert éppen az a helyzet, hogy esik az eső. A zavar felismerésében, a helyzet megítélésében és az elhangzottak szó szerinti értelmének megtalálásában azok a tudások vannak segítségünkre, amelyek – életrőlünk részéiként – rendelkezésünkre állnak. Ezek a tudások az életrőlünk részéiként nem szubjektívek, nem egykünk vagy másokunk magánulajdoná, hanem éppen ellenkezőleg: kölcsönös, mindannyiunk részére elérhető, nyilvános. Ezt a sajátos jelleget szokás társadalmi nevezni. És valóban, a társadalmi kommunikáció mindenkéltől azt jelenti, hogy a személyközi kommunikáció általában minden (másféle) emberi kommunikáció egyúttal társadalmi is.

Voltaképpen ez az állítás még élesebben is megfogalmazható: mindaz, ami történik velünk, s mindaz, amit teszünk, voltaképpen kommunikációnak (is) számíthat az emberek kontextusában, vagyis a társadalomban. Gyakran nem kommunikatív szándékú viselkedésünk is kommunikatívként értékelődik. Vagy fordítva fogalmazva: lehetetlen nem kommunikálni. Ha bármi okból megtagadjuk a választ a felhert kérdésre, s mindössze némán (esetleg még csökönyösen is) állunk: ez a gesztusunk is kommunikatívává válik az emberi (azaz a társadalmi) kontextusban.

A személyközi kommunikáció társadalmi jellegének ez a tény talán legegyszerűbb megmutatója. Az a másik tény is ezek közé tartozik, amelyet akár az előzőekben bemutatott tény kiterjesztéseként is értékelhetünk, hogy az ember társadalmisága voltaképpen biológiai tény, s a biológiai és a társadalmi között épp a kommunikációt kell közvetítő táncszemnek tekinteni. A túlélésért, illetőleg az életminőség javításáért (de legalábbis fenntartásáért) follyratott erőfeszítések az ember esetében nem maradnak meg biológiai szinten, mint az élőlények esetében általában. Az ember biológiai tulajdonságai koverkeztében csak biológiai lehetőségeit (kapacitását), tekinve életképételen lény. Azáltal válik életképessé, hogy fajtársai közösségében él, s tőlük elsajátítja mindazokat a felhalmozott ismereteket, amelyek segítségével mind a túlélési erőfeszítései sikeresekké válhatnak. Az a megállapítás, hogy az ember társadalmisága biológiai tény, éppen azt jelenti, hogy biológiai kényszeríti ki a társas léteformát: ezen kívül (ezen kívül kerülve) életképételen – legalábbis életének jó nehány elelegendően hosszú időtartamában. A túlélés szempontyából szükséges felkészültségek jávarészt társadalmilag adottak, társas helyzetekben érthető el: harcokony elsajátításukhoz azonban olyan kommunikációra is szükség van, amely ezt az elsa-

jávitást szituációfüggővé teszi. Az utánzásos tanulás ugyanis csak valós helyzetekben lehetséges: a helyzetben adekvát viselkedés megfigyelésével megszerezni a szükséges felkészültséget. Ha nincs helyzet, a tanulásra esély sincs. A játékok más előre is jellemző, kétségkívül említhet ezen a helyzeten – éppen azért, hogy helyzetet teremtsen, bár ez a helyzet nem 'valódi', hanem csak 'játékos' –, de meg nem tudja szüntetni. Sőt, nem egy olyan probléma adódik, amelynek megoldására alkalmas felkészültség eleve nem olyan, amit utánzásos módon el lehet sajátítani. Az ilyenkor szükséges tudás átadásának a kommunikáció az egyetlen lehetősége.

A személyközi kommunikáció társadalmiságának igen fontos komponensét adja továbbá az a tény, hogy mindaz, ami ezzel összefüggésben van, voltaképpen társadalmi ellenőrzés alatt áll: korlátozható (vagy egyszerűen csak: korlátos) például annak a felkészültségnek az elérhetősége a szocializáció során, amely az individuális ágens lehetőségeit határozza meg a kommunikációban. A társadalmi státusnak közvetlen meghatározásában állnak például az iskolázhatási lehetőségek, és a ténylegesen iskolázottság eredménye megjelenik például a kódhasználatban (vö. Bernstein 1971) vagy a kommunikáció technikai feltételeit is igénylő esetekben (pl. egyes csatornatípusokhoz való hozzáférést illetően). De az individuális ágens információ- szükséglete is jávarészt társadalmi státusának függvénye.

Mindazonáltal nem csupán az előzőekben megemlített tények okán kell azt mondanunk, hogy a személyközi kommunikáció voltaéppen társadalmi kommunikáció, hanem azért is, mert a személyközi kommunikáció része annak az egész társadalmi átható helyzetnek, hogy a probléma megoldásában mutatott kommunikációs teljesítmény nemcsak feltételezi a szükséges felkészültség forrását, de létre is hozza azt: a kommunikációban sikeresen működő felkészültségek mint a kommunikációban részt vevő ágensek közös (kölcsönösen elérhető) felkészültsége közösségszervező, a közösség (*communio*) konstruálásának illetőleg e konstruáció fenntartásának eszköze. Ezért lehet azt mondanunk, hogy a személyközi kommunikáció jelenségei egy másik perspektívában a társadalmi kommunikáció eseményeként jelennek meg.

A szervezetek kommunikációjáról

2.2.1 A társadalmi intézményrendszerek szervezeteinek kommunikációja

A társadalom nagy intézményrendszerei mindegyikének van kommunikációs aspektusa. Ez egyes intézményrendszereknél alapvető (tudományok, művészetek, oktatás, egyházak), másoknál viszont eszközjellegű (gazdaság, politika, igazságszolgáltatás, közigazgatás, egészségügy, sport, erőszakszervezetek). A nagy társadalmi intézményrendszerek szervezetei szükségleteiknek megfelelően „válogannak” az emberi kommunikációs eszköztrájból. Mindegyik felhasználja az emberi beszédet, az írást, a nyomtatást és a sokféle sokszorosítást, a kommunikáció technikai eszközeit. De mindegyik más-más arányokban, más felállásban.

A szervezeteken belüli kommunikáció elsősorban a szervezetszociológia szakterületére, éppen azért, mert benne a szervezeti érdekek elsődlegesek, nem pedig a kommunikációs összefüggések. Szinte mindegyik intézményrendszer kidolgozza a saját kommunikációs szabályait. Ilyenek például a tudományos publikáció szabályai, az erudítség és a plágium szabályozása a tudományban és a művészetben, a szerzői jog kérdései, a tankönyvként való elfogadás intézményes szabályozása az oktatásban, az egyházakban a hivatalosan elfogadott irodalom körének többé vagy kevésbé szigorú szabályozása.

Az *archiválás* a szervezetelek kommunikációjának olyan általános területe, ahol a probléma összetársadalmivá válik. Minden intézményrendszerben halatlan mennyiségű információ termelődik. Amíg az így termelődött információ „aktív”, azaz a rendszer működéséhez szükséges, addig a rendszer saját maga tárolja. Belső szabályok és jogszabályok rögzítik, hogy mi történjen a már nem aktív információval. Ennek egy részét selejtezik, más részét pedig végős soron a levéltárak veszik át. A 19–20. század fordulójá óta külön problémát jelent a technikai hordozók archiválása (fonográfhangerek, gramofonlemezek, mágnesszalagok, filmek és a számtalan fajtájú számítógépes adathordozó). Az olyan technológiák esetében, amelyek érzék-szerveinkkel nem követhető módon tárolják az információt (pl. videoszalag, számítógépes adattárolók) vagy a tárolóberendezések „archiválásától” is gondoskodni kell (hogy az információ visszanyerhető legyen), vagy nem kis ráfordítással át kell másolni az információt az éppen „korszerűbb” (és idővel szintén kihaló) hordozóra.

A könyvtárak, múzeumok és levéltárak – amellet, hogy nagy tömegekben őrzik a csak szakemberek számára fontos információt – társadalmi funkciójuk részeként tekintik, hogy folyamatosan aktualizálják és újrapublikálják a múltnak azokat az aspektusait, amelyek valamilyen okból ismét közérdeklődésre számíthatnak.

A szervezetek kifjele tárgyuló kommunikációja két irányban zajlik: a szervezetet kommu-

nikálhat egy másik szervezettel (ahol a szereplők lehetnek gazdasági, oktatási, államiigazgatási stb. szervezetek), vagy kommunikálhat ügyfeleivel (vevőivel), a lakossággal. Minden szervezeti kommunikáció sajátosságá, hogy azok az emberek, akik a szervezet nevében közliként (vagy befogadóként) fellépnek, ebben a kommunikációban elsősorban és alapvetően mint szervezetük képviselői vesznek részt, nem pedig egyéb társadalmi szerepekben és minőségekben. Tehát igazgatóként, ügyintézőként, lelkészként, tanárként stb. – és csak másod- vagy harmadsorban férfiként vagy nőként, apaként vagy anyaként, idősként vagy fiatalként, nyugalodtan vagy idegesen.

Amikor a szervezet másik szervezettel kommunikál, ezt a kommunikációt megszabja, hogy a társadalomnak mely intézményrendszeren belül vagy között történik. Tehát ha egy vállalat kommunikál az adóhivatallal, az államiigazgatási kommunikáció lesz, a (formálisan) erősebb intézményrendszer szabályai érvényesülnek. Ha egy vállalat egy kutatóintézetet tárgyál, mindkét intézményrendszer sajátosságai érvényesülni fognak: a tudományé és a gazdaságé is.

Amikor viszont a szervezet ügyfeleivel, vagy vevőivel, azaz magánszemélyekkel (és azok civil társadalmi szerveződéseivel) kommunikál, a közlés sajátosságainak az egyénekhez és csoportjukhoz kell igazodnia. A gazdasági szervezetek termékeik és szolgáltatásaik értékesítését a marketingkommunikációval támogatják, amely belüli megkülönböztetik a reklámoz, az egyéb értékesítésiármogató akciókat, valamint másfelől az értékesítést ártetelesen, hosszú távon elősegítő PR (public relations) -tevékenységet. A reklám és a PR-tevékenység döntő többsége a tömegkommunikációs eszközök segítségével történik (lásd alább). A 20. században terjedő instrumentális, a folyamatokat algoritmizáló szemléletmód azzal a hatással (is) járt, hogy a reklám és a PR a gazdaságon túl más nagy intézményrendszerekben is elterjedt. Ezáltal tulajdonképpen egy visszacsatolás valósult meg, hiszen a reklám és a PR módszereinek jelentős részét merítette más intézményrendszerek forrásaiból – pl. az oktatásból, a pszichológiából és a szociológiából, az igazhirdetésből és térítésből, a művészetekből és a retorikából.

2.2.2 A tömegkommunikáció

A tömegkommunikáció az a társadalmi intézmény, melyben maga a kommunikáció válik intézményé, amely nem használja valamire a kommunikációt, hanem önmaga a kommunikáció. A tömegkommunikáció általános kommunikációs forma, amely mind témában, mind potenciális felhasználói kötet tekintve univerzálitásra tör. Elvileg nincs olyan téma, mely – megfelelő, ti. a közegnek megfelelő – feldolgozásban ne válhatna a tömegkommunikáció tárgyává, és nincs olyan emberi egyén vagy közösség, aki vagy amely ne válhatna a tömegkommunikáció felhasználójává, címzettjévé. Amikor az alábbiakban tömegkommunikációról beszélünk, alapvetően annak európai és észak-amerikai formáira gondolunk – más társadalmak jelenségeinek elemzésére ciztural nincs helyünk.

Mi a tömegkommunikáció? (Kísérletek a meghatározásra) • A tömegkommunikáció fogalma egyike azoknak a széles körben használt fogalmaknak, melyeknek jelentését minden művelt újságíró tudni véli, mégis igen nehéz olyan meghatározást adni róla, mely a tudományos meghatározások követelményeit kielégíti. Köznapkiessel is nyilvánvalóan érzékeljük, hogy van egy „közös magva” mindazoknak a jelenségeknek, amelyeket a tömegkommunikáció körébe sorolunk. Sőt abban is többé-kevésbé biztosak lehetünk, hogy az idesorolt jelenségeket *érdemes* tömegkommunikációs jelenségekként számon tartanunk, azaz hogy a közös mag valóban a *lényegnél* rugadja meg ezeket a jelenségeket. Ami a nehézséget jelenti, az a tömegkommunikáció hallatlan változatosága térben és időben, valamint a felhasznált technológiák szerint. Az alábbiakban több oldalról járjuk körül a „mi a tömegkommunikáció?” kérdést. A kapott válaszok azonban csak együttesen lesznek alkalmasak a jelenség megragadására.

Taxatív felsorolás. • A tömegkommunikáció körébe soroljuk az újságokat, a rádió- és tévéműsorokat, a mozielőadásokat. Újában idesorolhatók még a tömegesen terjesztett (árúsított vagy kölcsönzött) videokazetták és hanghordozók (hangkazetták, CD-k). Legújában pedig tömegkommunikációként kezd el működni a számítógépes kommunikáció, amikor az interneten, illetve a World Wide Webben megjelennek a tömeges hírlevelek, illetve az újságként funkcionáló web-helyek. Míg az itt említett jelenségek besorolása kevésbé vitatott, számos olyan kommunikációs jelenség van, melyet a szakértők egy része a tömegkommunikációhoz sorol, más része viszont nem.

Eszköz alapú meghatározás. • A tömegkommunikáció olyan periodikus kommunikációs forma, amelyben valamely technikai eszköz (médiám) közvetítésével nagyszámú befogadó részére ugyanazt az üzenetet egyidejűleg vagy közel egyidejűleg lehet közvetíteni.

A meghatározás fő pontjai tehát:

- periodicitás,
- technikai közvetítettség,
- nagyszámú befogadó,
- azonos üzenet,
- (közel) egyidejűség.

Történeti meghatározás. • Az emberiség korai időszakaitól kezdve folyamatosan merült fel annak az igénye, hogy valamely üzenettel egyszerűen jelentősebb számú befogadót el lehessen érni. Ez az igény teljesült a négyüléseken, az ókori színházi előadásokon, a középkor hatalmas templombelsőiben. A birodalmak, illetve a nagy egyházak igényelték azt is, hogy az üzenet földrajzilag elterjedjen – ennek módja az üzenetek leírása, továbbküldése, majd ott újra felolvasása, előadása volt. Fontos megfigyelniünk, hogy az üzenet attól válik tömegesen befogadottá, hogy egy létező intézményrendszer (állami vagy egyházi) mintegy befogadja és szerteszugározza. A történeti meghatározás így irányítja figyelmünket a tömegkommunikációs szerkezet fogalmára, mely a 19. és 20. században – többé-kevésbé függetlenül az állami és az egyházi

befolyásoktól – kulcsfontosságúvá válik. A tömegkommunikációs szerkezet különféle erőforrásokat használhat, és különféle célokat követhet. Az egyik oldalon áll az állami tömegkommunikációs szerkezet, amely közpénzre épít, és központi politikai, kulturális vagy vallási akaratot közvetít, a másik oldalon a piaci szereplő, aki akár eladott példányok árából, akár hirdetési bevételeiből kíván fennmaradni és hasznot húzni, és egyéb – szakmai, politikai, kulturális – szempontokat ehhez képest csak másodlagosnak tekint.

Szociálpszichológiai meghatározás. • Szociálpszichológiai szempontból az emberi kommunikáció egyik alapvető tulajdonsága a *lényegi kölcsönösség*, azaz hogy minden ember nem-beli sajátosságaként képes a kommunikációban adóként is és vevőként is részt venni. Beszélni tudunk, és megértjük a másik ember beszédét. A szociálpszichológia a beszédkommunikáció során lezajló folyamatot a „szerepcseré” fogalmával jellemzi, és ezt kulcsfontosságúnak, filozófiai jelentőségűnek érzékeli. Az adó és a vevő szerepei folyamatosan cserélődnek a dialógus során, kifejezve a felek filozófiai egyenrangúságát is.

A tömegkommunikációt szociálpszichológiai szemmel nézve azonnal feltűnik, hogy a szerepcseré mozzanata a tömegkommunikációban megszűnik vagy elsődlegesen vesztedik. A szerepek tartósan elvannak osztva, az újságírók vagy a műsorkelesztők tartósan az adó szerepet veszik fel, és a lakosság, a közönség tartósan és lényegileg a befogadó szerepébe kerül. Amennyiben sor is kerül a befogadótól az adó felé történő visszacsatolásra, ez – amint erre Jaromír Janoušek (1969) magyarul is megjelent könyvében támutat – már az elsődleges kommunikációs folyamaton kívül történik.

„A szerepek tartós-elosztásával már találkozunk a csoportkommunikáció keretein belül is – írja Janoušek. – Ez azokban az esetekben volt észlelhető, amikor a csoport egy tagja, rendszerint a vezető, a csoporthoz mint egészhez fordult. Ez azt jelentette, hogy az adó szerepet öltötte magára, míg a többiek a befogadó szerepét kapták, sőt bizonyos ideig ezek a szerepek nem is cserélődtek.” A szociálpszichológiai szemlélet azáltal, hogy a szerepcseré elmaradását a csoporton belül hatalmi viszonyokkal magyarázza, megelölgezi a tömegkommunikáció kritikájának egy fő vonulását. A tömegkommunikációt filozófiai értelemben elidegenedett kommunikációnak tekint, és bírálja a tömegkommunikáció által játszott hatalmi (vagy a mindenkori hatalmat kiszolgáló) szerepet.

A tömegkommunikáció specifikumáról Janoušek a következő szociálpszichológiai indítást adja: „A tömegkommunikáció egyének közvetítésével megvalósuló információmozgás társadalmi struktúrák között, melyben a közlemény adója, legyen az egyén vagy intézmény, tartósan a beszélő szerepét ölti magára időben és (vagy) térben távoli befogadók halmazához képest” (Janoušek 1969, 162).

Szociológiai meghatározás. • A szociológiai szemléletmód a tömegkommunikációhoz az ipari forradalom, a tömegtermelés és a tömegtársadalom fogalmait felől közelíti. A középkor tömegei csak korlátozottan voltak alkalmasak a tömegkommunikáció befogadói szerepére: például azért, mert írástudatlanok voltak. A tömegkommunikáció létrejöttének tehát egyik feltétele volt az urbanizáció, a nagy paraszti tömegek

városokba áramlása, az írástudás elterjedése, a közös nyelv és közös (tömeg) kultúra elterjedése. Míg falun gyakorlatilag nem vált el a munkaidő és a szabadidő, a városban hamarosan igényként merült fel a szabadidő eltöltése – létrejött a szórakozatóipar. Mivel az írástudás még a 19. század végére sem vált általánossá, különösen fontos szerepet tölthettek be a népszínházak, valamint a (hármic évig némafilmeket játszó) mozik.

A tömegkommunikáció üzenetei tömegeket érnek el. Ennek alapvető módja a tömeges sokszorosítás volt: a nyomtatás, de különösen a rotációs újságynyomtatás felhalászása lehetővé tette, hogy filléres áron sok tízezres (később millió) példányban nyomtassanak napi- és heti lapokat. Figyeljünk fel arra, hogy az újságyírást milyen magas szintű ipari és kereskedelmi szervezethez telerelítették már a 19. században is! A nyomdákat sok tolna papírral kellett ellátni, nyomdagépeket és festéket kellett előállítani specializált üzemekben. A kinyomtatott újságokat hajnalban, aprólékosan megszerzett módon kellett eljuttatni mind az előfizetőkhez, mind az árusokhoz és a rikkancsokhoz. Az előfizetések lebonyolítása, az eladási ár begyűjtése magas fokon szervezett pénzügyi elszámolási és adminisztrációs rendszert telerelített fel. (Fontos szerepet játszottak a lapterjesztésben a jól kiépített állami posták.) Lesszögezhetjük, hogy az újságkiadás mint tevékenység jelentős töké- és szaktudásigényvel járt. De nem kevesebb társadalmi szervezethez kellett ahhoz sem, hogy egy-egy igen nagy költséggel leforgatott némafilm bejárja a mozika a fővárosoktól a kis falvakig, és a filléres belépőjegyek ára összeadódva megértse a filmgyártó befektetését, sőt hasznot is termeljen. Összefoglalva: mindent a tömegkommunikáció kiadói oldalán megnyilvánuló *ipari szervezethez* kell nevezniük.

Az ipari szervezethez azonban nemcsak a kiadói, hanem a *szervezői* oldalra is jellemző. Bármely tömegkommunikációs termék tartalmi előállítása is iparszerű tevékenység, amely többféle szakértelmet vesz igénybe. A sajtótörténetek lapjain világosan nyomon követhető az újságírói és a szerkesztői tevékenység professzionizálódása. A középkorból hozott „írni tudás” képessége mellé felzárkózik a „hátírdőre adott mennyiséget írni tudás” képessége. A szerkesztőség magas szervezethez ipari üzemmódot müködtet. Napról napra meg kell tölteni friss hírekkel és egyéb közleményekkel az oldalakat. A szerkesztőségek szervelesen beépülnek a számkura fontos társadalmi struktúrába, kiépítik tudósítói hálózatukat, hírforrásaik rendszerét. Az országos nagy médiumok vidéki és külföldi tudósítókat foglalkoztatnak. Már a múlt század végén kialakul a hírhüvelyek rendszere, a Magyar Távirati Iroda kezdetben magán-, majd – különféle konstrukciókban – állami vagy államközeli tulajdonban müködtet.

Szociológiai értelemben tehát a tömegkommunikáció ipari jellegű információterjedési folyamat, melyben a befogadói oldalon az urbanizáció, az ipari forradalom által létrehozott, bizonyos elemi vagy középszinten iskolázott tömegek foglalnak helyet, szocio-demográfiai mutatókkal leírható olvasótáborokká szerveződve. A egyrétől oldalon az üzenetek szervezett, iparszerű előállítása folyik, a modern gazdaság piacurató és marketingmódszereivel részint megfigyelve, részint megteremtve a befogadói igényeket, melyeket a termék majd ki fog elégeitni. A termék eljuttatása a befogadóhoz allandóan változó, de szinten nagy tökélyre fejlesztett, algoritmizált technológiákkal és szervezési módszerekkel történik. Ma is megpróbáljuk az előfize-

tással terjesztett nyomtatott napilapot, van levegőn át sugárzott rádió- és tévéműsor, de egyre jelentősebb szerepet játszanak a műhóldás, a kábelés és a számítástechnikával összeolvasó (konvergáló) technológiák. A folyamat finanszírozásában egyre nagyobb szerepet játszik a hirdetésbe vétel – mind a példányonkénti ár, mind az (adó jellegű) rádió- és tévé-előfizetési díj rovására. Ugyanakkor a gazdasági szereplők mindig újra megkísérlik az elektronikus szórakozatóipari terméket is előfizetéssel vagy darabonként értékesíteni (pay-tv, pay-per-view) – ezek a finanszírozási módok azonban egyelőre nem tudtak utalkodóvá válni.

A modern demokráciákban a szavazó tömegek megnyerése kerül a politikai élet középpontjába. A tömegkommunikáció ebben a folyamatban fontos szerepet játszik, bár e szerep jellegét és mértékét minden oldalról vitatják. Ugyancsak nyilvánvalóak a tömegkommunikációban mozgó hatalmas gazdasági erőforrások, és nem kétséges az összefonódás a kulturális termeléssel sem.

A 20. században két nagy totalitárius hatalom (a náci Németország és a szovjet Oroszország) is központi irányítás alá vonta a tömegkommunikációt, és a totális hatalom fenntartásának egyik legfontosabb eszközevé tette. Számos kritikus gondolkodó számára – ha nem is azonos mértékben, de mindenképpen – aggodalmat keltő a nagy kommunikációs szervezetekben koncentráliódó társadalmi hatalom is. Egyértétes látszik ugyanakkor abban, hogy amíg egy társadalomban a tömegkommunikációban versenyhelyzet áll fenn (politikai, gazdasági és kulturális szempontból), addig a tömegkommunikáció esetleges negatív hatásai kezelhetőek maradnak.

A tömegkommunikáció szociológiai szemléletének kulcsfogalmai tehát:

- tömegközvetítés, iskolázottság,
- ipari folyamatként szervezett szerkesztőségi munka,
- ipari folyamatként szervezett gyártástechnológia (nyomda, stúdió),
- piacurató és marketing, szervezett terjesztés és szocializáció (rászoktatás a termékre),
- különféle finanszírozási konstrukciók együttrétele (reklám, előfizetés stb.),
- a tömegkommunikáció a politikai, kulturális és gazdasági hatalmi struktúrák metszetében helyezkedik el; egyikben sem maradhat kívülálló.

2.2.3 A valószínűleg létező tömegkommunikáció

Gazdasági alapok • A tömegkommunikációs termékek és szolgáltatások ára nyílt vagy rejtett módon jelenkezik. Nyílt ár az újságok példányonkénti ára és előfizetési díja, a mozibelepő ára, a videokazetta kölcsöndíja. Nyílt, de nem önként vállalt ár az országosan kötelező előfizetési (ún. kszülékhasználati) díj. Részben önkéntes nyílt díj a kábelrendszerek és az AM-mikro műsorlosztó előfizetési díja. Rejtett ár az árúciók árába beépített reklámköltség, amely a médiumoknál realizálódik.

Technológiai alapok • A tömegkommunikáció technológiája egyre inkább áthelyeződik a digitális elektronika alapjaira. Függetlenül végső megjelensési formájától, számos közlemény az előállítási folyamat valamely fázisában digitális formát ölt. Így például az újságok tartalma, mielőtt nyomtatólemezen analóg formát öltene, digi-

tális formában megy át a szerkesztés és tördelőszerkesztés fázisain, ami példáuli lehetővé teszi, hogy a nyomtatott újságokból olcsó és egyszerű technológiával. Leheszen az interneten megjelenő web-változatot készíteni. A hangárival és a mozgóképárívtel is egyre inkább digitális formában fog történni. Ez a csatornák árívteli kapacitásának megsokszorozódását eredményezi (kompressziós eljárások).

A technológiák gazdaságosságára. A rádió és a televízió törvényi szabályozására is kihatott az a műszaki helyzet, hogy a 20. század második és harmadik harmadában úgymond szűkösen álltak rendelkezésre a sugárzásához szükséges frekvenciák. A század végén ez a helyzet lényegileg megváltozott. Az árívtető műsorok száma a kábeles, műholdas és (mindkettővel kombinálva) a digitális technológiák révén gyakorlatilag korlátlanul vált. Nem vált vízszint korlátlanul a lakosság felszereltsége ezekkel a költséges technikai eszközökkel. Így a korábbi *műszaki korlát* átalakult *gazdasági és marketing korláttá*. Egy földi frekvencia értékét már nem az jelenti, hogy más hogy nem lehet eljuttatni a fogyasztóhoz. Műholdas közvetítéssel elméletileg azonnal el lehet jutni az egész országra, sőt a régió minden lakosához. Hiányzik azonban két kulcsfontosságú feltétel: nincs minden lakosnak műholdvetéllí lehetőség, és ha van is, nincs szokássá vált motivációja, hogy további, marketing szempontból még be nem vezetett műsorokat nézzon. A földi frekvencia értéke még néhány évig a mindennél megítélt berendezés és a „bevezettség”.

A jogi szabályozás. Magyarország az 1996. évi I. törvény („médiatörvény”) duális médiarendszert teremtett az elektronikus műsorszórásban. A kereskedelmi alapon működő, magántulajdonú csatornák fennállásuk alatt csak az engedélyoztatás fázisában kerülnek intenzív érintkezésbe a politika szférájával, egyébként szabályozottságuk mértéke csekély. A közmediumok, melyeket részben (előfizetési díjak és sugárzási táinogatók) közpénzből tartanak fenn, elvileg társadalmi közellenőrzés alatt állnak. A magyar médiatörvény ezt az által kívánva elérni, hogy a közmediumokat a pártok által delegált, azonban „kiegyszerítve” ellenőrző szervek felügyelete alá helyezte. A magyar médiatörvény olyan egyensúlyi állapotokat próbált meg intézményesíteni a médiában, melyekre nézve nem alakult ki a politikai elitekben a tényleges háttérkonzenzus. Ezért azután a valóságos politikai gyakorlat a különböző jogtérzágok felhasználásával vagy háttérbeli informális alkuval zajlik, kikérítve a nyilvánosan szabályozott szférát.

A sajtó esetében elvileg nem duális a rendszer, hiszen szabad vállalkozási alapon lehet bárkinek sajtóterméket megjelentetni. A duális princípium azonban a nyomtatott sajtóba is betüremkedik, mivel a politikai elitben nincsen valóságos egyetértés abban, hogy a politikai szféra ne avatkozzék a sajtógazdaságba. Így a rendszerváltás óta mindegyik kormány idején folytak közpénzek a nyomtatott sajtóba, a törvényes ellenőrzés legcsekélyebb mértéke nélkül.

A társadalom befolyása a tömegkommunikációra. A társadalom a tömegkommunikáció szívtáját többféle módon tudja befolyásolni. Előszörban a pártokon és a parlamenten keresztül, ez azonban az egyszerű szavazópolgár és a végeredményben létrejövő hatás között nagyon sokszori átütélt jelent, befolyásnak inkább csak elvileg tekint-

hető. Közvetlenebb hatást gyakorol a közönség mint fizető fogyasztó, illetve mint a közönségmértsek által nyilvánartott reklámfogyasztó.

A magyar civil társadalom fejlettségére (és a politikai szféra túlsúlyára) jellemző, hogy nagyon kevés olyan civil társadalmi szerveződés van, amely a politikai erőktől függetlenül fogalmazna meg társadalmi célokat a tömegkommunikációval kapcsolatban. Ilyennek indult a rendszerváltás idején a Nyilvánosság Klub. Bár kezdetben jobb- és baloldali, liberális és konzervatív erőket egyaránt tömörített, a működése során fellepő konfliktusok polarizáló erővel hatottak a Klubra, és a jobboldali-konzervatív tagság jelentős része eltávozott. Napjainkban a televíziókban jelentkező erős szakos jelenetek elleni tiltakozás (különös tekintettel a gyermekvédelmére) kezd civil társadalmi szervezőerővé válni. A médiatörvény több kurtatórumban intézményesítette a társadalmi szervezetek részvételt, ez azonban szintén nem hozhatta meg a papíron vágyott eredményt, mivel a törvény mögött itt sem voltak valóságos társadalmi mechanizmusok.

A gazdaság befolyása a tömegkommunikációra – reklám, public relations. A piacgazdaság számára a tömegkommunikáció egyetlen alapvetően fontos funkciója eljuttatni a marketingfolyamat üzeneteit a potenciális fogyasztókhoz. Ezt nevezzük az erre szakosodott nyomásgyakorló csoportok kereskedelmi szőlásszabadságnak. A kereskedelmi szféra üzenetnek célja juttatása érdekében fizeti a reklámdíjakat, melyek elegendően magasak ahhoz, hogy fedezzék a médiatartalmak előállítási vagy beszerzési költségeit, és még hasznot is hozzanak. Van azonban olyan reklámhordozó is (alapvetően az óriásplakát), ahol nincs szükség hordozótartalomra, mert az üzenet (a közretülett felírteteken) az arra járók számára kikerülhetetlen. A reklám szféra természetesen expanzívó kapacitán megkísérel minden műsorba behatolni, hogy ott is kikerülhetelenné tegye üzeneteit. Ennek alapformája az ún. *product placement*, azaz a termékek „természetes” elhelyezése a műsorok „szövetében”, hiszen a szereplőknek emni, inni, dohányozni, autózni kell a cselekmény szerint – sosen lesz véletlen, hogy milyen márkájú terméket használnak. A törvényes szabályozás nem kis nehézségek árán próbál bizonyos határokat szabni az említett expanziónak, így a vallási műsorok, a gyerekműsorok, a hírműsorok esetében. A köznműsorszólók szabályozása ebből a szempontból szigorúbb, mint a kereskedelmi műsorszólóké – éppen ezért több kísérlet is történik a szabályok finom kikérítésére.

A public relations hasonló célokat más eszközökkel kíván elérni. Míg a reklám esetében a tartalomtól elválasztott térben (és időben) zajlik a kereskedelmi kommunikáció, a public relations a közlési eszközöket magukat kívánja megnyerni azáltal, hogy miniegy kiszolgálja azok természetes információgyűjtő tevékenységét.

A tömegkommunikáció befolyása a társadalomra és politikára. A demokratikus piacgazdaságban a tömegkommunikáció hatalmas befolyásoló erővel van jelen. Képzelnünk el egy négylovas hintót, milyen fantasztikus rohanásra képes! Azonban normális esetben a demokratikus piacgazdaságban a tömegkommunikáció lovai négy különböző irányba húzzák a társadalom szekerét, ezért a szekér, ha elmozdul, nem a lovak mozdíttják el, hanem más társadalmi folyamatok. A tömegkommunikáció a működő demokráciában a vétkeringés szerepét tölti be, egyaránt vízsz felhár- és vízösszersejtet,

körözött és immuntestet, oxigént és salakanyagot. Ha a tömegkommunikációnak befolyása van a társadalomra vagy a politikára, ez általában visszacsatolás jellegű: érzékenysége révén a tömegkommunikáció elsőként fedez fel új trendeket és erővonalakat, amelyek aztán visszahatnak önmagukra (a társadalomra). A politikai elítelt azután ezeket a folyamatokat interpretálják többnyire úgy, hogy a tömegkommunikáció hatott a politikára. Egy szellemes mondas szerint a hit hegyeket mozgat meg, de ki mozgatja meg a hitet? Ugyanez érvényes a tömegkommunikációra is: a tömegkommunikációnak hatalmas társadalmi hatása van, de a tömegkommunikáció által a társadalom (ki más?) hat vissza önmagára.

A tömegkommunikáció befolyása a gazdaságra • A tömegkommunikáció a gazdasági szféra híreit is közvetíti. Ez a szerepe azonban csökkenőben van – a gazdasági szféra hírmozgása egyre inkább áttevődik az online információs rendszerekbe. (Más kérdés, hogy ezeket is tekinthetjük egy tágabb értelemben a tömegkommunikáció részének). A kereskedelmi szólesszabadság elmélete a gazdasági szférának azt a közvetelést fogalmazza meg, hogy amit legálisan lehet árusítani a kereskedelemben, azt reklámozni is lehessen. A korlátozás hívei ezzel szemben rámutatnak a dohányáru és az alkohol káros hatásaira, megfogalmazzák az ifjúság védelmének szempontját.

A tömegkommunikáció nagyszámú munkahelyet teremt, köztük túlyomó többségben jól képzett munkaerő számára. Bár a különböző technológiai fejlesztések révén van egy csökkenő tendencia, a tartalomipar mindig igényelni fogja a magasán kvalifikált tehetséget. Társadalompolitikai célként is megfogalmazódik, hogy egy-egy ország tömegkommunikációja legyen képes eredeti tartalmak létrehozására is, ne csak külföldi tartalmak fordítását honosítsát végezze.

A tömegkommunikáció azonban a legfontosabb szerepet azzal játssza a gazdaságban, hogy ... szórazatártparkent – naponta újatermeli a munkaerőt a másnapai munkakezdesre.

2.2.4 A tömegkommunikáció jövője: tendenciák

A tömegkommunikáció jövőjétől gondolkozva négy nagy tendenciát érdemes kiemelni. Az első az elektronizáció és digitalizáció, amely általános. A második és harmadik egymással ellentétes irányúak: egyfelől egységesítés, globalizáció tapasztalható, másfelől érzékelhető a felaprózódás, lokalizáció is mint ellentendencia. Végül pedig a negyedik, megint csak általános tendencia a távközlés, a számfásstechnika, a szórazatártpar konvergenciaja.

Napjainkra a tömegkommunikáció gyakorlatilag teljes egészében elektronizálódott. Még a papír hordozta médiumok elbállítása is döntő fázisokban elektronikusán történik. Az eleve elektronikus médiumok (rádió, televízió) fokozatosan állnak át a digitális technológiára, e folyamat sebességét csak gazdasági, szociológiai és marketing szempontok szabják meg, műszaki akadályra már régen nincsen.

A film- és televíziós iparban, a hangfellemeziparban, az elektronikus játékok iparában, azaz a tágan értelmezett tartalomiparban nagy erővel halad előre a globalizáció.

A nézőkhöz eljutó termékek egyre nagyobb arányban érkeznek a globális gyártóktól, alapvetően a legerősebb, az amerikai tartalomiparból.

A globalizációval szemben csak a helyi információk piacán van olyan szükséglet, amelyet a globális termelők nem tudnak a maguk termékeivel kielégíteni. A kor nagy kérdése, hogy vajon milyen egyensúly alakul ki az egységesülő információsvilágpiacra a globális és a lokális tartalmak között.

Nem is olyan régen egy postás, aki a telefonközpontban dolgozott, nem biztos, hogy meg tudott iavítani egy rádiót – a két technológia annyira különbözőek termindál. Jelenleg a legkorszerűbb telefonközpontok már egyértelműen számítógépek, melyeken nagy bonyolultságu programok futnak. A rádióban, a televízióban ugyanazok a digitális kapcsolástechnikai ismeretek szükségesek, mint a legkorszerűbb számítástechnikában. Mindezt *konvergenciának* nevezik.

A konvergencia gazdasági, műszaki és emberi következményei ma még beláthatatlanok. Létrejön például egy egységes munkaerőpiac, a telefonközpont mászerésze figyelni a filmgyár és az informatikai cég állásirdeetését, és viszont. Lessz cég, mely a távközlés oldaláról érkezik a kábeltelevíziózásába, és ott internet-szolgáltatásként kezd működni. De lessz kábeltelevíziós cég, amely telefonszolgáltatást kezd kínálni kiéptített kábeleln. Bármelyikükben feltámadhat az igény, hogy tartalomgyártó kapacitásokat építsenek ki: hagyományosan ezt úgy is mondtamánk, hogy rádió vagy tévéadóit indítsanak. Azonban ezek a szerkesztőségek sosem fognak az „éteren át” sugározni. Vagy talán mégis? Hiszen könnyen lehet, hogy internet-technológiát (IP) fognak alkalmazni, és a végfelhasználóhoz vezető utolsó mérföldet a jel például egy mobiltelefonra emlékeztető szerkezettel segítségével fogja megenni! Mindez ma már teljes egészében lehetséges. Azt pedig, hogy a lehetséges alternatívákból mi válik valóra, legkevésbé sem a mérnökök fogják eldönteni – ők minden technológiát szállítanak.

A közeljövő tömegkommunikációját a „bármikor, bármikor, bárhová – de nem bármennyire” elve fogja megszabni. A tömegkommunikáció eddig a történelemben például rugalmasságra tesz szert: bármely társadalmi folyamathoz, az erőforrások bármely társadalmi-politikai kiosztásához alkalmazkodni fog. Az optimista szcenárium szerint a piaci demokráciák képesek lesznek arra, hogy világosan megfogalmazzák kulturális és politikai prioritásukat, a tömegkommunikáció pedig ezekkel illeszkedni fog.¹

¹ A témához ajánlott: Bolgár é. n.; Cirino 1974; Cseh–Egyedli Nagy–Soltészky 1998; Cseh–Sükösd 1999; Crowley–Heyer 1994; Egyedli megnyitókorszakok a médiától 1997; Gálik 1997; Gans 1980; Hiebel 1997; Hunt–Ruben 1993; Mirabito 1994; Pavlik 1996; Pokol 1995; Rivers–Mathews 1993; Schlesinger 1978; Shaw 1999; Winston 1998.

NIEDERMÜLLER PÉTER

A kultúrák közti kommunikációról

2.3.0

A kultúrák közti kommunikáció fogalma és problémája nem szűkíthető le egyetlen kérdésselre. Ennek megfelelően a kommunikáció fogalma a továbbiakban nem csupán üzenetek közvetítésére, hanem sokkal inkább a különböző kultúrák közötti érintkezésekre, interakciókra vonatkozik. Egyszerűbben fogalmazva: azokat a helyzeteket és folyamatokat kell megvizsgálni, amelyeknek során a különböző kultúrák kódokkal, készségekkel és képességekkel rendelkező emberek egymással kommunikálnak, illetve együttműködnek.

E kérdést megválaszolandó jelen összefoglalás arra törekszik, hogy

- i) röviden felvázolja azt a társadalom-, illetve kultúraelméleti kontextust, amelyen belül a kultúrák közti kommunikáció perspektívája kialakult;

- ii) áttekintést nyújtson az idevonatkozó legfontosabb kulturális antropológiai kutatásokról, valamint a kulturális antropológiával érintkező néhány területről;
- iii) rávilágítson a társadalmi élet néhány olyan tartományára, ahol a kultúrák közti kommunikáció lényeges szerepet tölt be a mindennapi élet szervezésében.

Akárholonnan közelítünk is a kultúrák közti kommunikáció problémájához,¹ az első alanyról kérdés azokra a történeti és társadalmi kontextusokra vonatkozik, amelyekben belül a kultúrák közti kommunikáció mint olyan létrejött, kialakult. Ebben az

¹ A kultúrák közti kommunikáció fogalmát a kulturális antropológián belül legalább három különböző, de egymással összefüggő szempontból lehet értelmezni. Egyrészt tekinthetjük az emberek közötti kommunikáció egy sajátos formájának, amelynek során különböző kultúrákhoz tartozó emberek egymáshoz egymással másrészt jelölheti egyes társadalomtudományi diszciplínák konkrét *kulturális tárgyát*, amely az előbb említett jelenséget valamilyen szempontból – pl. japánok és amerikaiak kommunikációját, viselkedése utáni tárgyalások során – vizsgálja. Végül pedig úgy is értelmezhetjük ezt a kategóriát, mint amely az empirikus kultúrákutatás (a kifejezéssel azokra a különböző európai országokban különböző elnevezésekkel – etnológia, néprajz, antropológia stb. – jelölt diszciplínákra utalok, amelyeknek közös metodológiai sajátossága az empirikus jellegű teremtésük), továbbá mindezekelőt a kulturális antropológia egyik lényegi és konstitutív perspektíváját jelöli. Köztudott ugyanis, hogy a kulturális antropológia talán legalapvetőbb – elméleti és metodológiai – megkülönböztető jellege a teremtésük, amelynek során az antropológus a kutatása tárgyát jelölő kultúrát ott, azon a helyen és abban a környezetben tanulmányozza, vizsgálja, ahol az a kultúra kialakult és működik, azaz az antropológiai kutatás elsődleges területe maga a vizsgálási tárgyat jelölő kultúra (Bernard 1989). Mivel ez a kultúra – különösen a klasszikus antropológiai kutatások esetében – mindig egy másik, idegen kultúra volt, az antropológiai megismerés antropológiai és szűkegszerűen a különböző kultúrák közötti különböző érintkezések eredményeként jön létre. Másként fogalmazva: nincs antropológiai megismerés kultúrák közti kommunikáció nélkül (Kimball-Watson 1972).

7

összefüggésben különböző megközelítések léteznek, amelyek közül azonban csak a történeti, illetve a kultúraelméleti magyarázatokra utalok.

A történeti megközelítések azzal érvelnek, hogy az a jelenség, amelyet szokványos értelemben kultúrák közti kommunikációnak nevezünk, azaz a különböző kultúrák közötti találkozás, a különböző kultúrák közötti rendszeres vagy esetleges érintkezés, az emberi társadalmakat, „ősidők” óta jellemzi. A történetesek és a művelődéstudományok némileg konkrétan mindenekelőtt a felfedezések korára utalnak, arra a történeti korszakra, amelyben a kultúrák közötti érintkezés a történelem során először tett szert különös jelentőségre (Birrell 1982). S noha kétségtelen, hogy a különböző európai és tengerentúli kultúrák és civilizációk közötti korai érintkezések fontos szerepet tölthettek be a kultúrák közti kommunikáció történetében, az igaz kérdés mégsem az, hogy „mióta van kultúrák közti kommunikáció”, hanem sokkal inkább az, hogy milyen társadalmi környezetben, milyen történeti helyzetben alakult ki a kultúrák közti kommunikáció ma használatos kategóriája, illetve koncepciója. Nyilvánvaló ugyanis, hogy kultúrák közti kommunikáció annyiban s csak annyiban létezik – s erre igyekezett az előbbiekben a *jelentés*, a *tárgy* és a *perspektíva* hármassága utalni –, amennyiben a társadalomnak és a társadalomban olyan kognitív és szimbolikus eszközök állnak rendelkezésre, amelyek a kommunikáció bizonyos formáit kultúrák közti kommunikációként fogják fel, jelentik meg, és ennek megfelelően kategorizálják. A középkor vonatkozásában is lehet ugyan kultúrák közti kommunikációról beszélni, de ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy a középkori társadalom számára ez a kategória, illetve a mögötte rejlő szemlélet teljes mértékben idegen volt. Éppen ezért le kell szögezni, hogy a kultúrák közti kommunikáció nem egyszerűen módja „dolog” vagy egy elmélet, hanem a „dolgok szemléletének egy meghatározott módja” (Salmond 1983, 73), amely a modernizáció során fokozatosan és történetileg alakult ki, s a legszorosabb összefüggésben áll a kulturális különbözőségekkel, azok társadalmi percepciójával és funkcióival. A „dolgok szemléletének ez a meghatározott módja” a modernitásnak abból a – tudományokat, politikát és mindennapi életet egyaránt jellemző – filozófiájából indul ki, amely az emberek, csoportok s társadalmak közötti kulturális, azaz viselkedésszerű eltéréseket nem egyszerűen felszíni jelenségeknek, hanem a gondolkodásban, a kognitív tartományban, a mentalitásban megélt „mélyebb” különbségek megnyilvánulásának, reprezentációjának tartja, s ezért a különböző kultúrájú emberek közötti kommunikációt a társadalmi kommunikáció egy speciális formájának tekinti. A kultúrák közti kommunikáció konkrét formái, esetileg tehát olyan individuumból közötti valósulnak meg, akik egymástól különböző kultúrákat reprezentálnak. Az individuumból, akik egymással kommunikálnak, így egy-egy kultúra termékei, akiknek viselkedésébe, gondolkodásába ez a kultúra kiüthetetlenül bele van „programozva”.² Amennyiben a kultúrák közti kommunikációt ebben az összefüggésben értelmezzük, s azt végső soron a kulturális különbözőségekre, azok társadalmi felfogására vezessük vissza, s azt állítjuk, hogy a kultúrák közti kommunikáció önmagában nem létezik, hanem egy szemléletnek, egy társadalmilag meghatározott kognitív perspektívának a kérdése,

² Hogy ez ténylegesen így van-e, illetve hogy mit jelent valójában ez a tézis, arra a későbbiekben még visszatérök.

akkor mindemelőt két problémát kell közelebbről szemügyre venni. Egyrészt meg kell vizsgálni a kultúra fogalmát; másrészt pedig azt, hogy a modernitás során hogyan alakult ki, hogyan formálódott a kulturális különbségek koncepciója, illetve hogy milyen társadalmi funkciók kapcsolódtak ehhez a koncepcióhoz.

2.3.1 A kultúra fogalmához

A kultúra fogalma a modern társadalomtudományok egyik központi s ugyanakkor nagyon sokféle módon értelmezett kategóriája. Röviddel a második világháborút követően jelent meg Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn összefoglalása (Kroeber–Kluckhohn 1952), amelyben a szerzők a kultúra fogalmának közel négy száz különböző meghatározását tekintették át. Noha ennek a kultúra fogalmának közel száz évvel ezelő meghatározását jelentősége van, a kultúrával kapcsolatos modern antropológiai gondolkodás főbb mozzanatát és irányát mégis jól mutatja. Az ebben a munkában felsorolt definíciók között számos hasonlóság, illetve eltérés figyelhető meg; amelyek alapján ezek különböző csoportokba, típusokba sorolhatók. Így a kultúra fogalma jelölheti *a)* valamely csoport vagy társadalom egészének életstílusát; *b)* azt a társadalmi és/vagy kulturális „örökséget”, amelyet valamely individuum vagy csoport az előző generációktól átvész; *c)* a gondolkodásnak, a világ szemléletének egy meghatározott módját, amely az ún. „primitív” társadalmakat jellemzi; *d)* valamely csoport vagy társadalom megfigyelhető viselkedési mintáit; *e)* valamely csoport vagy társadalom közös tapasztalatait; *f)* a társadalmi szocializáció folyamatában megamult viselkedést; *g)* valamely csoport vagy társadalom konfliktuskezelő eljárásait és mechanizmusait; *h)* a normatív viselkedést szabályozó mechanizmusokat; illetve *j)* valamely tudományterületnek – jelen esetben az antropológiának – valamely csoport vagy társadalom viselkedéséről felállított elméletét. E rövid felsorolás pontosan mutatja, hogy a kultúrák közti kommunikáció vizsgálata és értelmezése szempontjából ezek az egyes definíciócsoportok önmagukban aligha visznek lényegesen előre. Ezek az elméletek ugyanis a kultúrákat önmagukban, nem pedig más kultúrákkal való dinamikus kölcsönhatásukban vizsgálják. E megközelítések másik közös sajátossága, hogy a kultúrát olyan univerzális entitásnak tekintik, amely az emberi társadalmat a nem emberitől, illetve a szimbolikus a nem szimbolikusról megkülönbözteti elválasztja, a kultúrák közötti különbségekre azonban csak indirekt módon és csak bizonyos határokon belül reagálnak. Az elméleti dilemma azonban nyilvánvaló. Ha a kultúra univerzális sajátossága az emberi társadalomnak, akkor miképpen nagyarázatú az a tény, hogy az emberi kultúrák mindenekeölt a közöttük lévő különbségek alapján ragadhatók meg? Ezt a problémát, illetve a kultúrák közti kommunikációt aligha lehet azáltal értelmezni, hogy megállapítjuk, a különböző csoportoknak, társadalmaknak eltérőek a viselkedési mintái, tapasztalatai, konfliktuskezelő eljárásai stb., s ebből következően a különböző kultúrájú individuumok és csoportok közötti kommunikáció nehézségeivel jár, s konfliktusokat okoz. Ellenkezőleg: ez a megközelítés, amely az embereket mint társadalmi létezőket a kultúrában helyezte el, része, összetevője annak a problémának, amelyet a kultúrák közti kommunikáció összefüggésében éppen megoldani kívánt. Éppen ezért az a fajta

megközelítés látszik szükségesnek, amely megkülönbözteti a megfigyelhető kulturális viselkedést, illetve az ezek által reprezentált „mögöttes tartalmakat”, azaz a kultúra hordozóinak saját életvilágukra vonatkozó gondolatát, koncepciót, fogalmát, elképzeléseit. Ennek megfelelően ez a koncepció, amelynek közepontjában a gondolkodás, a cselekvés, a tudás és a jelentés kategóriái állnak, a kultúra interszubjektív valóságára (Wirthnow 1984, 4) helyezi a hangsúlyt.

A tudás a modern kommunikáció- és kultúraelmélet egyik központi kategóriája, amelyet persze a különböző diszciplínák eltérő módon értelmeznek.³ A kultúrák közti kommunikáció értelmezése szempontjából nyilvánvalóan a kulturális tudás, illetve a kultúrának mint tudásrendszernek a felfogása a meghatározó. A kulturális tudást úgy kell tekinteni, mint valamely a kommunikációt elősegítő vonatkoztatási sémát, mint azon ismeretek összességét, amely lehetővé teszi, hogy individuumok és csoportok az ugyanabban a társadalomban élők számára értelemmel bírő módon viselkedjenek. Thomas Luckmann ebben az összefüggésben utalt a tudásnak a cselekvés szempontjából konstitutív voltára, illetve arra a tényre, hogy a társadalmi létezés alapjait a cselekvést orientáló tudás szolgál (Luckmann 1989, 192). Az egyes társadalmakon belüli kooperáció, illetve kommunikáció előfeltétele ugyanis éppen a társadalmi cselekvés alapjait szolgáló közös tudás. A kultúra tehát olyan tudás- és szabályrendszerként működik, amely egyrészt koncepciókat, elméleteket és magyarázatokat kínál a világgal kapcsolatban, másrészt pedig irányítja, meghatározza és értelemmel ruházza fel a társadalmi cselekvéseket.⁴ Amennyiben ez így van, akkor a következőképpen kéne megközelíteni a közös tudás fogalmát: a közös tudás, amikor a következőket kell hangsúlyozni, hogy a közös tudás fogalma nem arra vonatkozik, hogy valamely csoport vagy társadalom tagjai ugyanazzal a tudással bírnak. A mai korszok modern társadalmakban különösen jól látható, hogy az individuális, illetve a csoportokat jellemző tudás erősen tagolt, s ami nyilvánvalóan a kulturális tudás társadalmilag hermelt és meghatározott voltával függ össze (Luckmann 1989, 194). Éppen ezért a hangsúlyt sokkal inkább a kulturális tudás közösen birtokolt voltára kell helyezni. A közös kulturális tudást tehát úgy lehet elképzelni, mint valamiféle metaforikus értelemben vett medencét, ahonnan a csoport, a társadalom minden tagja „merthet” annak érdekében, hogy a többiekkel együtt tudjon működni. Az egyes individuumok, illetve csoportok azonban eltérő mértékben használják ezt a „medencét”, ami persze nem egyszerűen az egyéni akarat és elhatározás kérdése, hanem sokkal inkább a társadalmi helyzet, s ebből következően a tudáshoz való hozzáférhetőség függvénye. A tudás szétszórtsága, a közös tudásból való egyenlőtlen részeseedés a modern társadalmak szerveződésének, szimbolikus mechanizmusának az

³ A tudás fogalma ma a legkülönbözöb társadalomtudományi diszciplínákban játszik központi szerepet. Jelen áttekintés nem kívánja, de nem is tudja ezt az egész, a kognitív pszichológiától az információelméletig, az emlékezetéről a tudományos tudásig terjedő problématerületet áttekinteni. A kommunikációelmélet feljött egyik legutóbbi hasznos áttekintése Faßler 1997.

⁴ A társadalmi cselekvést Max Weber olyan cselekvéseknak nevezi, „... amely a cselekvő vagy a cselekvő által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkozta, és manetében mások viselkedéshez igazodik”. Vö. Weber 1987, 38.

⁵ Ami bizonyos mértékig a hagyományos társadalmakban is így volt, ahol meghatározott társadalmi státusokhoz speciális tudások kötődtek, vö. Keessing 1979.

egyik legfontosabb eszköze és megnyilvánulása. Ugyanakkor ez a kulturális tudás nem adott, nem „magától van”, hanem a legszorosabb kapcsolatban áll a társadalmi cselekvéssel, illetve a társadalmi gyakorlattal, amelynek során ez a tudás folyamatosan előállításra, újralkotásra és újraértelmezésre kerül. Így tehát a kultúra egyfajta közös kulturális tudásból, azaz tényekből, ismeretek birtoklásából, szabályok alkalmazásának képességéből, másrészt pedig ezeknek a tényeknek, ismereteknek és szabályoknak a megvalósításából, azaz a társadalmi gyakorlatból áll. Az így értelmezett kultúra, azaz a kulturális tudás és a társadalmi praxis együttese jelenti azt a szimbolikus eszközkészletet, amelynek segítségével individuumok és csoportok saját társadalmi világukat megalkoítják, azt folyamatosan értelmezik, illetve más világgokkal és csoportokkal kommunikálnak.⁶

E ponton azonban feltehetően utalni kell az eddigi érvelésben rejlő elméleti problémákra. Mindenekelőtt arra az ellentmondásra, amely az individuuális eltérő kulturális tudások feltételezése, illetve a közöttük a felfogás között feszül, amely szerint az individuum valamely kultúra reprezentánsa. Ebben az összefüggésben több elméleti és gyakorlati – kérdés is megfogalmazható. Így ha abból indultunk ki, hogy valamely adott csoporton belül az egyes individuumok eltérő kulturális tudásokkal rendelkeznek, akkor mi az a „valami”, az a többlet, amelynek alapján az adott csoport kultúrájáról beszélhetünk? Másként fogalmazva: az individuuális létező kulturális tudás miként hozza létre, alkotja meg valamely csoport kulturális jellegzetességeit, „közös kultúráját”? Mi az, ami a kulturális tudás eltérő voltát meghatározza, és milyen mértékben: a társadalmi vagy az etnikai hovatartozás, esetleg a ketőnek valamiféle „keverke”? Hogyan lehetséges egyáltalán kulturális kommunikáció, ha a kulturális tudások individuuálisak; s egyáltalán: mit jelent az, hogy a kulturális tudások individuuálisak, illetve meghatározott társadalmi és etnikai helyzetek függvényei? Lehet-e egyáltalán a kultúráról mint valamiféle kollektív entitástól beszélni; lehet-e egyáltalán egyes csoportok, társadalmak kulturális mentalitásáról, kollektív kulturális értékrendszeréről beszélni: s ha igen, akkor milyen értelemben? S talán a legfontosabb kérdés: ha az individuuális tudások egymástól lényegesen különbözőek – s ez a modern s még inkább a késő modern társadalmakban egészen bizonyosan így van -, akkor mi az, ami egy társadalmat egyáltalán képes összerakni?

E kérdések, illetve a mögöttük felszálló problémátika persze jóval túlmutat a kulturális kommunikáció problémáin, s tágabb teoretikus értelmezést kívánna meg, amire itt azonban nincsen mód. Ehelyett csupán a kérdéskör egyetlen vonatkozására tudok itt utalni. Az antropológiai kultúraelmélet egyik, az utóbbi évtizedeket meghatározó vitája a kérdés körül forgott, hogy az a valami, ami kultúráként definiálunk, „hol” lehet megtalálni, hol „tárolódik” a kultúra. Az ezzel kapcsolatos egyik alapvető koncepció, amelynek talán legismertebb képviselője Ward Goodenough, abból indult ki, hogy a kultúra egy tanult mentális rendszer, amely ebből kiövelezően az emberek fejében található; a kultúra az, amit az egyes individuumok tudnak, amit a világról, egymásról, a természetfeletről stb. a fejükben őriznek.

⁶ A kulturális és szociálanropológia kultúraelmélete az itt vázoltnál természetesen jóval tágabb, vö. Niederhüllner 1994. Itt ennek az elméleti horizontnak csupán arról a vonatkozásáról volt szó, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a kulturális kommunikáció problémáival.

Emek megfelelően a kultúra egy „ideális rend” [*idealational order*], amely nem valamilyen közösségnek, hanem a közösség tagjainak a „tulajdona”. Azaz a közösségnek mint olyannak nincsen közös tudása, hanem csupán a valamely közösséget alkotó individuumok tudásának összességéről lehet beszélni. Ez a felfogás azért nagyon fontos, mert szembe fordítva a kollektív kultúra műfajával (amire a későbbiekben még visszatérek), s az hangszólítja, hogy egyetlen közösség vagy társadalom sem rendelkezik semmiféle eredendően közös kultúrával. Ez az „ideális rend” az emberek fejében, gondolatokban [*inminds*] létező „ideális formákból”, azok közötti összefüggésekből, szabályokból, illetve kulturális mintákból [*standards*] áll, amelyek előírják, hogyan miképpen kell a világban viselkedni, és miképpen lehet a világról gondolkodni. Az „ideális rend” az a mechanizmus, amely tárolja a múlt tapasztalatait, s egyidejűleg folyamatosan szervezi és értelmezi az új tapasztalatokat, amelyek visszatükröződnek a kulturális mintákban. A kulturális minták megantallhatók; ezek azok, amelyeket a társadalmi szocializáció folyamataiban az individuumok elsajátítanak, sőt ezeket az adott kultúrán kívüli álló individuumok is megantallhatják. Ezek a standardok úgy működnek, mint valamely nyelv grammatikai szabályai, s aki ezeket a szabályokat ismeri, az minden további nélkül tud egy másik idegen kultúrában élni. Ezért mondhatja Goodenough, hogy „egy társadalom kultúrája mindabból áll, amit az egyének tudnia vagy hinnie kell ahhoz, hogy a társadalom tagjai számára elfogadható módon tevékenykedhessenek” (idézi Geertz 1994, 178). Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben a megközelítésben a valamely kultúrához való tartozás individuuális tanulási folyamatok eredménye – s ennyiben egyéni elhatározás kérdése –, és ennek az elméleti feltetésnek lényeges következményei vannak a kulturális kommunikáció értelmezésében és kutatásában.⁷

Mielőtt azonban erről szó esnék, ki kell röviden téni arra a másik, ezzel a megközelítéssel számos ponton szemben álló kultúraelméletre, amelyet mindenekelőtt Clifford Geertz képvisel. Geertz a kultúrát szimbolikus rendszernek, egy jelentés-hálónak tartja, amely szükségszerűen nem egyes individuumok sajátja, hanem „nyilvános tulajdonban” van. Másként fogalmazva: a jelentéshálóként értelmezett kultúra, illetve a kulturális jelentés a társadalmi praxis folyamataiban konstituálódik, azaz a kultúrát „társadalmilag teremtetett jelentésstruktúrák összességének” (Geertz 1994, 180) kell tartanunk. Geertz idevágó, talán legismertebb, de ugyanakkor sok szempontból vitatható példája egy Beethoven-vonósnégyesre vonatkozó. Geertz arra mutat rá, hogy miként egy zenedarab sem azonos a partitúrával, sem a készséggel, sem a tudással, hanem egy „időben kifejlődő tonális struktúra, modellált hangok összefüggő sora” (Geertz 1994, 179), úgy a kultúra sem valaki(k)nek a fejében van, hanem a társadalmi praxis adott helyzetekhez kötődő s éppen ezért változó formáin keresztül konstituálódik. Azaz a hangsúly a kultúra „csinálásán”, nem pedig annak „tudásán” vagy birtoklásán van. A kultúra tehát az a „valami”, amit a társadalmi élet szereplői a különböző helyzetekben egymással történő interakciók és kommunikációk során hoznak létre. A kultúra fogalma magában foglalja a „csinálást”, a konstrukció folyamatát, de ezzel egyidejűleg magukat a produktumot-

⁷ Az itt elmondottakhoz vö. Goodenough 1964, 1970, 1981, Shweder–LeVine 1986.

kat, azaz az előállított készségeket, ismereteket, elképzeléseket, hiteket és tudásokat stb. is. Ebből következően a kultúrát a tudás és a társadalmi praxis közös produktumának kell tekinteniük, amelynek segítségével valamely csoport vagy társadalom a világra irányuló közös percepció mintákat és értelmezési kereteket alakít ki, amelyeket visszatükröznek az adott csoport társadalmi és történelmi tapasztalatai, s ugyanakkor reflektálnak is azokra.

2.3.2 A kulturaközi kommunikáció perspektívái

A kulturaközi kommunikáció kutatása tehát egy olyan kultúrafogalommal dolgozik, amely a viselkedés megfigyelhető formáiból indul ki, ezeket azonban a mögöttrük meghúzódó jelentések, értékek, normák, tudás, világszemlélet stb. reprezentációinak tekinti. Ugyanakkor azonban e kutatási terület számára nem maga a kultúra fogalma, még csak nem is a kultúra ismerelméleti, kognitív vagy fenomenológiai elmélete az elsődlegesen érdekes, hanem a kulturális különbségeknek az ebből a fogalomból levezethető koncepciója. Közismert, hogy a kulturális különbség kategóriája a kulturális és szociálanropológián belül is központi helyet foglal el. E diszciplínák a kultúrát eredendően történelmi és társadalmi produktumnak tekintik, s ebből következően a kulturális különbségeket a társadalmi és történelmi fejlődés eltérő kontextusában értelmezzük. Némi leegyszerűsítéssel fogalmazva azt lehet mondani, hogy a kulturális és szociálanropológiát három megközelítési mód, értelmezési modell dolgozott ki a kulturális különbségek magyarázatára:

a) Égyszéret – s ennek a kulturális és szociálanropológiában különösen nagy hagyományai vannak – a kulturális különbségeket egy időbeli dimenzió mentén írja le. Az időbeli perspektíva mögött egy jellett vagy nyílt evolúcionista szemlélet húzódik meg, amely hagyományos, „primitív”, premodern, illetve modern társadalmakat különböztet meg, amennyiben az eltérő társadalomtörténeti helyzeteket és különböző társadalmi formákat s mindegyiket a történelmi fejlődés egyetlen lineáris vonulatára fűzi fel. Ezek a megközelítések abból indulnak ki, illetve azzal érvelnek, hogy a hagyományosnak, illetve modernnek nevezett társadalmak közötti kulturális különbségek, amelyek a gazdaság, a társadalomszervezet, a politikai rendszer minden szintjén megfigyelhetők, a gondolkodásbeli, kognitív és mentális különbségek kifejeződésai, megnyilvánulásai. Ebben az értelemben beszéltek az etnológusok és antropológusok prelogikus és logikus, irracionális vagy mítikus és racionális világszemléletről és világlétekről. Ebben az összefüggésben a kulturaközi kommunikáció a hagyományos és a modern gondolkodási rendszerek és világlétepek közötti kommunikációt jelenti. A kulturaközi kommunikációnak ezt a formáját példázhatjuk a korábban már említett földrajzi felfedezések, az Európán kívüli kontinensek kolonizációja, illetve maga a klasszikus antropológiai kutatás.

b) A kulturális különbségek értelmezésének másik alapvető modellje a kultúrának közötti különbségeket térbelileg ígyszerű értelmezi. Ennek a megközelítésnek szintén jelentős antropológiai hagyományai vannak: elég itt a kulturális területek, zónák, a térbelileg körülhatárolható civilizációk elméleteire utalni. Ez a szemlélet mind a premodern, mind pedig a modern társadalmak esetében abból indul ki, hogy

az adott territóriumon belüli együttélés szűkség szerű előfeltétele a közös⁸ kultúrának, illetve hogy a közös kultúra jelenti az adott territóriumon belüli társadalmi együttélés alapját. Továbbá hogy a valamely adott territóriumon belüli, hosszabb történelmi korszakra kiterjedő együttélés nemcsak homogén kultúrát hoz létre, hanem kialakít egy közös kulturális mentalitást, egy kollektív kulturális személyiséget, amely aztán az egyes individuálok viselkedésében reprezentálódik, s amely az egyes individuálok kollektív identitásának meghatározó összetevője. A modernitás az adott territóriumon belüli élő azonos kultúrát embereknek ezt a – politikailag legitimált – szerveződését nemzetnek nevezték, s a kulturális különbségeket jelentős (sőt majdnem kizárólagos) mértékben a nemzeti hovatartozások szerint artikulálta.

c) Végül röviden meg kell említeni a modern társadalmakon belüli kulturális különbségek problémáját, amelyet a társadalomtudományi és antropológiai értelmezések alapvetően az eltérő társadalmi, illetve etnikai hovatartozásokkal magyaráznak.⁹ Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a modern társadalmakon belül létezik ugyan egy általános, mindenkire kiterjedő tudás, illetve egy átfogó kulturális viselkedési rendszer, az egyes társadalmi osztályok,¹⁰ illetve etnikai csoportok mégis meghatározott, sajátos tudással és kultúrával rendelkeznek, amely meghatározza a társadalmi cselekvők percepció eljárásait, gondolkodási és cselekvési módjait, jelentés- és orientációs mintáit.¹¹ Azaz a társadalmi, illetve etnikai hovatartozás egyben a kulturális hovatartozást, a kulturális tudást és a társadalmi gyakorlatot is jelentős mértékben befolyásolja.

A kulturaközi kommunikáció mint kutatási terület egy sor elméleti előfeltételestől indul ki, amelyek bizonyos mértékig reflektálnak ugyan a kulturális különbségeket itt említett típusaira,¹² alapvetően azonban a kulturális különbségeket a nemzeti, illetve etnikai kultúrák¹³ összehasonlításának kontextusában artikulálják. Ezen előfeltételek közül itt négy olyan révelt emelek ki, amelyek a kulturaközi kommunikáció kutatásánál talán legfontosabb elméleti pillérei. A kulturaközi kommunikáció területéről indul ki, hogy

a) a nemzetek, illetve az etnikai csoportok olyan kulturális rendszerek, amelyeket nagyfokú homogenitás, koherencia s egy mindennél erősebb integratív funkció jellemzi.

⁸ A „közös” szó itt nem az előbbi kognitív értelemben értelmezendő, hanem azonososságot, homogenitást jelent.

⁹ Ez nem azt jelenti, hogy a hagyományosnak nevezett társadalmakon belül nem léteznek kulturális különbségek, hanem csupán azt, hogy a kulturális különbségek a modern társadalmakon belül lényegesen kiterjedtebbek, s ebből következően társadalmi jelentőségük és funkciójuk alapvetően más, mint a hagyományos társadalmakban.

¹⁰ Itt elsősorban a modern társadalomtudományokban oly nagy szerepet játszó *class and culture* problémáiról van szó.

¹¹ Az idevonalakozó igen kiterjedt társadalomelméleti és történelmi irodalomnak jó összefoglalása Lüdike 1989, Soeffner 1989.

¹² Pl. az olyan jellegű vizsgálatok, amelyek „afrikaiakra”, „ázsiaiakra” és/vagy „európaiakra” irányulnak, mindig magukban foglalják az előbbi említett időbeli dimenziót, hiszen ezek mindig egyben a hagyományos és a modern társadalmak közötti különbségeket is vizsgálják.

¹³ A nemzet és az etnikai csoport fogalmait természetesen nem egymás szinonimáinak jelen áttekintésben azonban nincs mód a két fogalom közötti teoretikus különbségek kifejtésére, vö. Erlksen 1993, Banks 1986.

b) minden nemzet, illetve etnikai csoport egy sajátos, másoktól elérő kulturális rendszer, amelyek között lehetnek hasonlóságok, a meghatározó azonban a közöttük lévő különbség;

c) az egyes individuumok nemzeti, etnikai hovatartozása alapvetően meghatározta az egyéni viselkedést, s ennek megfelelően minden egyes individuum – társadalmi hovatartozásaitól függetlenül – saját nemzeti, etnikai kultúrájának a reprezentánsa;

d) s így a különböző nemzetekhez, etnikumokhoz tartozó individuumok közötti kommunikáció mindig és szükségszerűen kulturálközi kommunikáció.

Ha ezeket az elméleti kiindulópontokat közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy mindegyik – közvetve vagy közvetlenül – a kultúra kollektív jellegéből indul ki. Mivel pedig a kulturálközi kommunikáció a kultúra kollektív voltát a nemzettel, az etnikummal, illetve a nemzeti vagy etnikai kultúrával kötötte össze, szük-szerűen vetődik fel a korábban már említett kérdés, hogy miként ragadható meg, írható le, illetve magyarázható a nemzeti, illetve etnikai kultúrák kollektív jellege. E kérdés megválaszolásához különböző tudományelméleti hagyományokra kell utalni. Az egyik ilyen tradíció a nemzetek kollektív kulturális sajátosságainak, a valamely nemzet jellemző menális jellemvonásainak a kutatására irányult. Ezek között a nagyon különböző indítástól és igen különböző tartalmú kísérletek között mindig is túlsúlyban voltak a társadalomtudományilag értelmezhető, dilettáns fejtegetések. Nagyon kevés olyan munka született, amely társadalomtudományi terminusokban képes megfogalmazni az itt rejlő kérdést, nevezetesen azt, hogy lehet-e a nemzetet, illetve valamely etnikai csoportot mint kollektív személyiséget tekinteni; lehet-e azt feltételezni, hogy valamely adott társadalmon belül egytől-étől – azonos nyelvet beszélő és azonos kultúrával rendelkező – embereknek a belső jellemvonásai, pszichikai sajátosságai, „lelki tulajdonságai”, mentalitása, szemlélete, világlátása, gondolkodásmódja éppen az együtételés, az azonos nyelv és kultúra okán egyformák vagy legalábbis nagymértékben hasonlóak egymáshoz, hogy mi az összefüggés a kulturális viselkedés, a kultúra, illetve a személyiségstruktúra között; hogy a kulturális azonosság, illetve hasonlóság mennyiben implikál vagy mennyiben reprezentál egy – a társadalmi struktúra egészére kiterjedő és ezáltal az adott társadalmat jellemző – közös vagy azonos személyiségstruktúrát; vagy még általánosabban fogalmazva: mennyiben kulturális felépítésű a személyiség, avagy vannak-e a kultúra által preferált és ezáltal a kultúrát jellemző személyiségtüpusok?¹⁴ Ezen a felzett elméleti kontextuson belül maradván három megközelítési módra fogok röviden utalni: Elsőként a modern kulturális antropológia egyik fontos 20. századi irányzatára, a *Culture and Personality Studies*-ra; ezt követően a nemzeti karakter *társadalomtörténeti* szempontokon alapuló elemzésére; végül pedig – egészen röviden – az etnikai kapcsolatos elméletekre.

¹⁴ Az eddigi gondolatok persze bizonyos mértékig leegyszerűsítik a problémát – nem utolsósorban saját kompetenciám okán. Arra azonban feltehetően utalni kell, hogy ezzel az itt röviden felzett kérdéskörrel igen sokféle irányból lehet foglalkozni; több társadalomtudományi diszciplínának vannak e témára irányuló vagy azzal érintkező kutatási területei, amelyekre jelen áttekintés nem tárgyal. Vö. pl. Allport (1977), Hofstäter (1973, Cséplai 1992), Dyerinck–Syntram 1988.

2.3.3 Kultúra és személyiség: néhány tudománytörténeti megjegyzés

Ezen irányzatok közül – legalábbis Magyarországon – a *Culture and Personality Studies* látszik a legkevésbé ismertnek. Ez a (különösen a század 40-es, 50-es éveiben az Egyesült Államokban virágzó) elmélet (vö. Haring 1949, Linton 1945), Kluck-hohn–Mowrer 1944, Bareson 1944, Sargent–Smith 1947, Kardner 1945) abból a feltevésebből indult ki, hogy a kulturális elemzéshez hozzátartozik a pszichológiai dimenzió vizsgálata is, mivel az ugyanazon a kultúrához való tartozás szükségesszerűen együtt jár bizonyos közös pszichológiai sajátosságokkal, a kulturális összetartozás eszméjéhez hozzátartoznak bizonyos a szocializáció folyamán elsajátított pszichikai tulajdonságok is. Tehát amennyiben léteznek – és ezen megközelítés szerint igen, sőt empirikus módon megfigyelhetők – egyes kultúrákat jellemző per-cepációs módok, személyiségtüpusok stb., akkor azok nem véletlenül sajátosságai az adott csoportnak, hanem a kultúra megismerésének, a szocializáció során elsajátított tulajdonságok (Mead 1962, 399). Ezek a tulajdonságok a szabályszerűen ismétlődő viselkedési mintákon keresztül figyelhetők meg, amelyeknek összességét jelöli a „kulturális karakter” (*cultural character*) kategóriája (Mead 1962, 396). A szabályszerűen ismétlődő viselkedési minták két olyan területre irányítottak az antropológia figyelmét, ahol az ember belső pszichikai tulajdonságainak kulturális meghatározottsága különösen szembetűnőnek látszott: Egyrészt Kurt Lewin elméletének angol-szász percpécióját (Lewin 1948) követően megfigalmazottak azok az első – és majd a 70-es években alkognitív antropológiában jóval határozottabban körvonalazódó – elképzelések, amelyek a percpéciónak, a valóság észlelésének, felfogásának kulturális meghatározottságát emelték ki. Főleg Irving Hallowell volt az, aki hangsúlyozta, hogy a világ közös percpétiális terminusokban történő megapasztrálása a kultúra összesen-dezertiségenek és integrációjának az egyik legfontosabb tényezője, összetevője (Hallowell 1951). Másrészt – és a jelen dolgozat szempontjából ez látszik fontosabbnak – egyre határozottabbá váltak azok az elképzelések, elméletek, amelyek a személyiség, illetve a személyiségstruktúra kulturális meghatározottságát vallották. Ez a megközelítés abból az alapítélebből indult ki, hogy a személyiségstruktúra kialakulásához az ontogenetikai fejlődés egyik lényeges tényezőjeként hozzátartozik az a szociokulturális mátrix, amelyen belül ez a struktúra létezőn. A személyiségnek ugyanis – akárhogyan értelmezzük is ennek fogalmát – alapvető összetevője a más emberekkel folytatott interakciók során keletkező, illetve azok által közvetített társadalmi tapasztalatok halmaza, azaz a társadalmi létezésnek a „kulturálisan konstruált módjai” (vö. Hallowell 1962, 355–360). A személyiségstruktúra már csak azért is kulturálisan meghatározott, mert a kulturális minták internalizálódnak a személyiség konstruív eleméivé, s ezen keresztül az egyéni viselkedések, viszonyulások „irányítói” válnak. Az individuumok által jellemző gyakorisággal internalizált közös kulturális minták pedig kialakítják az egyes kultúrákat jellemző és azok által preferált személyiségstruktúrákat.¹⁵

¹⁵ A személyiségstruktúra jelölésére egész terminológiai rendszer alakult ki a kulturális antropológiai-összefoglalón bemutatja Homigman 1949, 357–359. A személyiség kulturális meghatározottságához vö. meg Kluckhohn–Murray 1948, Parsons–Shils 1951.

A *Culture and Personality Studies* elméleti hátterére támaszkodtak, illetve tudománytörténetileg azokkal részben összefonódtak a nemzeti karakterrel közvetlenül foglalkozó antropológiai kutatások (vö. Kluckhohn 1947, Benedict 1946, Gorer 1948, Mead 1951a, Mead 1951b). Ezek a vizsgálatok arra törekedtek, hogy megállapítsák, leírják valamely társadalom kulturális jellegét, „megfigyelhető társadalmi helyzeteken belül egymással interakciókban álló individuumok közvetlen megfigyelésén keresztül” (Mead 1962, 396). Ez a megközelítés két alapvetően nyugszik: a) egyrészt azt tételezi, hogy a társadalom minden tagja szisztematikusan reprezentálja a társadalom kulturális mintáit; b) másrészt pedig azt mondja, hogy a nemzeti karakter azon jellegzetességek összessége, amelyek a szocializáció során kulturális tapasztalatként elsajátításra, valamint a mindennapi kommunikáció során közvetítésre kerülnek, azaz a nemzeti karakter a kulturális közvetítettség függvénye. A nemzeti sajátosságoknak ez a koncepciója szorosan kapcsolódik az antropológia azon kultúrafelfogásához, amely az individuumok közötti kommunikáció történetileg műltázott rendszereit tekinti kultúrának (Mead 1962, 401). Az így értelmezett kultúra történeti mozgásai során jönnek létre azok az egyedi – valamely kultúrát jellemző – tapasztalatok, valamint az e tapasztalatokat megjelenítő kulturális formák, amelyek összességét a nemzeti karakter fogalma jelöli. Ebből természetesen az is következik, hogy a nemzeti sajátosságok nem állandó, hanem történetileg változó és nem mindent magukban foglaló entitások, hanem a kultúra jellegzetes megkülönböztető jegyein alapuló absztrakciók. Mindert azért kellett megemlíteni, hogy nyilvánvalóvá váljék a kulturális antropológián belül folytatott „nemzeti karakter”-vizsgálatok logikus következményei voltak annak az antropológiai tradíciónak, amely a jól körühatárolható társadalmi csoportok kutatásával, és csoportok kulturális világával és annak sajátos struktúrájával, szerveződési módjával, világképpével foglalkozott, miközben szigorúan ragaszkodott az antropológiai terpmunkagyakorlatához, a megfigyelhető kulturális minták, megnyilvánulások tanulmányozásához. Azaz a kiindulópontot nem a nemzeti sajátosságok keresése, hanem a kultúra szerveződési mechanizmusának, a kulturális világok sajátosságainak az elemzése jelentette. Az antropológiai megközelítés tehát saját tudományelméleti kontextusára támaszkodott, a kultúrák belső világát, ehoszáti igyekezeit megragadni, s egyáltalán nem foglalkozott a nemzeti jellemmel mint a társadalmi történelmi fejlődés egyik mozzanatával. A nemzetkarakterológiával foglalkozó – és ugyancsak tudományos relevanciával rendelkező – megközelítéseknek egy másik iránya azonban éppen ebből a szempontból igyekezett értelmezni a nemzeti jellegét, és ez az, amit a továbbiakban társadalomtörténeti megközelítésnek nevezek.

2.3.4 A nemzeti karakter és az etnicitás

A nemzeti jelleg társadalomtörténeti elemzése két fő irányban folyt. Egyrészt igyekezett megragadni a nemzetkarakterológiáknak a társadalomtörténeti, illetve részben politikai és ideológiai funkcióit. Másrészt azt próbálta megvizsgálni, hogy a nemzetkarakterológiák alapjául szolgáló – és részben az előbbiekben már említett – feltételezések megállják-e a helyüket, és ha igen, miképpen a társadalomtörténeti

elemzés során. Azaz amíg a *Culture and Personality Studies* számára a nemzeti karakterrel kapcsolatos vizsgálatok csupán derivátumai voltak egy szélesebb (a kulturális megnyilvánulások és azok pszichikai tartalmai közötti) összefüggérendszerre irányuló érdeklődésnek, addig a társadalomtörténeti megközelítés számára maga a nemzetkarakterológia jelentette a vizsgálat tárgyát. A hagyományos nemzetkarakterológiák egyik alapvető törekvése arra irányult, hogy feltárják a történelemben azt a koroktól, helyzetektől és struktúráktól független kulturális esszenciát, állandóságot egyféle „organikus tényezőt”, „alkatot”, amely a nemzeti lét „gerincét, folytonosságát” alkotja és egyben biztosította (Szűcs 1974, 299). A társadalomtörténet számára persze nyilvánvaló, hogy ilyen „állandó” nincsenek. Vanak viszont olyan pszichikai attitűdök, csoporttudatok, amelyek meghatározott társadalmi történelmi helyzetekben „népszertűvé válnak”, sőt túl is élhetik ezeket az őket létrehozó helyzeteket (Szűcs 1974, 174). A kérdés az, hogy melyek ezek a valamilyen módon kimutatható attitűdök, nemzeteket jellemző viszonyulások, és mi ezeknek a szociokulturális genezise. Azonban hogy mennyire bonyolult e kérdés, jól mutatja az a tény, hogy az utóbbi évek néhány klasszikus, a nemzettel, a nacionalizmussal, a nemzeti hovatartozással foglalkozó társadalomtudományi munkája milyen következetesen kerül meg – már a kérdésfeltevések szintjén is. Ernest Gellner tudomást sem vesz e problémáról; klasszikus tekintett kultúráról beszél (Gellner 1983, 48). Anthony Giddens számára legfeljebb a nemzeti érzés kategóriájának van tudományos relevanciája – abban az esetben, ha e kategória a mindennapi életüket élő emberek rutinszerű cselekvéseit, kulturális mintáit tartalmazza (Giddens 1985). Eric Hobsbawm komikus vagy legalábbis nevezetesen konstruktóknak tekinti a nemzeti jelleggel kapcsolatos fejtegetéseket (Hobsbawm 1991). Még leginkább Anthony D. Smith az, aki könyvében (Smith 1986) ténylegesen reflektál az itt említett problémákra – mondván, hogy egy nemzet fennmaradása szempontjából van bizonyos jelentősége a nemzeti érzések és attitűdök kulturális reprodukciójának. Mindez pontosan mutatja, hogy a „nemzeti” különböző megnyilvánulási formáinak társadalomtudományi és -történeti vizsgálata mennyire nem tartotta tudományos próbálmának a nemzeti jellem és jelleg kérdését. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) érdemes egy pillantást vetni egy olyan társadalomelméleti kísérletre is, amely megpróbálja a nemzetkarakterológiák zagynvaságait egy értelemmel bírő és értelmezhető nyelvre lefordítani.

Norbert Elias abból indult ki, hogy a nemzeti karakter nem tudományos (*vorwissenschaftlich*), illetve a tudományos elemzés számára használhatatlan kategória, amely helyett sokkal inkább egy sajátos viselkedésszerű és érzékelésszerű kánonról (Elias 1990, 67), egy olyan társadalmi habitusról kell(ene) beszélni, amely a társadalmi szerveződés különböző szintjeit, formáit határozza meg, és ezen keresztül válhat az individuumok viselkedésbeli önszabályozásának részévé (Elias 1987, 241–243). Azaz valamiféle időtlen nemzeti karakter, eredendő nemzeti jellem nem létezik. Léteznek azonban nemzeti mentalitások¹⁶ – mondja Elias –, amelyek elválaszt-

¹⁶ A mentalitás fogalma kiterjedt diszkusszió tárgya az utóbbi évek történetitudományi irodalmában. A vonatkozó irodalom részletes ismertetése helyett vö. Szebestyán Selim 1987, Schöttler 1988.

hatatlanok az egyes társadalmak „biográfijától”, azaz a változó történeti körülmények által meghatározott pszichikai struktúráktól. A „nemzeti mentalitás” kategóriája a történeti folyamatok és események által kialakított magartatásformákat, attitűdöket, pszichikai reakciókat, illetve azok sajátos elrendeződéseit jelöli (Szűcs 1974, 174). Attitűdök, magartatásformák, viszonyulások azonban nem jönnek létre „hirtelen”, azaz itt hosszan tartó és összetett társadalmi, történeti és kulturális folyamatokról, valamint azok mentális reprezentációjáról van szó. Látható tehát, hogy a nemzeti mentalitás Elias-féle felfogása az egyes nemzeteket jellemző tulajdonságokat a történeti fejlődésből levezethető és megmagyarázható objektív sajátosságokként kezeli. S noha egészen más a kiindulópontja s a megközelítési módja, mint a *Culture and Personality Studies* volt, mégis sok szempontból hasonló következtésekre jut Elfogadja azt a feltételezést, hogy létezik (nek)nek társadalmi csoportokat jellemző attitűdök, pszichikai struktúrák, de ugyanakkor leszögezi, hogy ezek nem eredői, forrásai valamiféle kollektív kultúrának, hanem a közös történelmi és kulturális tapasztalatok következményei, amelyek történetileg változnak, s nem magyaráznak meg semmit, hanem maguk is magyarázatra szorulnak (Szűcs 1974, 308).

A másik tudományelméleti hagyomány, amelyre itt egészen röviden utalni kell, s amelynek a kultúraközi kommunikáció vizsgálatának szempontjából különös jelentősége van, az az, amelynek fókuszában az etnikai csoportok, az etnicitás elmélete áll, és amelynek gazdag és jelentős kutatásai hagyományai vannak az etnológiában, a néprajzban és a kulturális antropológiában (Heinz 1993). Ezeket a kutatásokat némileg felületesen jellemez három főbb irányvonalat, illetve megközelítési módot lehet megkülönböztetni. Az európai néprajz az etnikum, illetve az etnikai csoport fogalmát elsősorban a falszi, paraszti társadalmon belül használta, s a nagyobb, többé-kevésbé zárt területi egységben élők, azonos nyelvvél és kultúrával rendelkező csoportokat jelölte vele. A néprajzi kutatás alapkérdése az etnikai csoportok kulturális sajátosságaira, illetve a különböző etnikai csoportok közötti kulturális kölcsönhatások problémájára vonatkozott (Bronnlej 1977). A klasszikus kulturális és szociológiai antropológia nagyon hasonló elveket követett a premodern társadalmak etnikai szerkezetének vizsgálatakor, noha az antropológiai elemzések már igen korán reflektáltak az etnicitás politikai vonatkozásaira, funkcióira is, különös tekintettel a Gluckman 1958, Mitchell 1956). Végül röviden utalni kell azokra a – különösen sokrétű – kutatásokra, amelyek az amerikai és európai városokban élő bevándorlók, illetve a különböző városi etnikai csoportok vizsgálatát célozták, s amelyeknek központiában az adaptáció, illetve a társadalmi és kulturális asszimiláció problémái álltak (vö. Park 1950, Cohen 1974). Ezeket a nagyrészt empirikus jellegű vizsgálatokat aztán a hetvenes, nyolcvanas évek folyamán több, ma is klasszikusnak számító kézikönyv foglalta teoretikus keretekbe, s e munkák máig ható érvénytel szemléltetik az etnicitás és az etnikai identitás modern felfogását és elméletét (Niedermler 1989). Ezek az egymástól nagyon különböző kutatási irányok mind ugyanabból az alapfeltevésekből indultak ki, amely a különböző kultúrákat az emberrel szembevetés lokális kifejeződésének, azaz olyan önmagukban álló, könni- és (másoktól) elhatárolt, homogén entitásoknak tekintették, melyek saját, különálló földrajzi, fizikai

helyekhez kötődtek. Másként fogalmazva: ezek a kutatások azon a tételel alapulnak, hogy a csoport, a kultúra és a tér fogalmait kölcsönösen és teljes mértékben lefedik egymást, s a csoporthoz tartozás érzése, a csoporttal való identifikáció ebben a megfelelésben gyökerezik (vö. Gagliar 1997, Gupta-Ferguson 1997). Ebből következően az etnológia és az antropológia az etnicitást, illetve a kulturális identitást olyan koncepcióknak tekintette (illetve tekinti bizonyos mértékig még ma is), amely a kulturális különbségek térbeli artikulációján alapszik. Ennek megfelelően az etnikai csoport fogalma mindig egy jól körülhatárolható térben élő, azonos kultúrájú csoportot jelölt. A kultúraközi kommunikáció kutatása számára ebből az elméleti következtetés adódott, hogy a nemzet, a kollektív nemzeti kultúra és a tér, azaz az ország, a „haza” fogalmait kölcsönösen és teljes mértékben lefedik egymást, s a nemzethez való tartozás érzése, a nemzettel való kulturális identifikáció ebben a megfelelésben gyökerezik, a nemzeti mentalitás, a nemzeti sajátosságok ebben a „háromszögben” szerveződnek. A csoport, a kultúra és a tér rüen antropológiai elmélet, hanem a modernitás mint történeti korszak politikailag és társadalmilag intézményesített „találmánya”, a nemzetállamoknak és a nemzeti hovatartozás eszméjének a mentális és kulturális alapja. Másképpen fogalmazva: itt a modernitás egyik alapvető jelentőségű fikciójáról van szó, arról a politikai és társadalmi gyakorlatról, amely az individuuumokat konkrét helyekhez, valamint az azokon a helyeken, található” kultúrákhoz kapcsolja, s így módon azonosítja. S pontosan ez az elv tükröződik vissza a kultúraközi kommunikáció elméletében. Jissa Malkki egy igen figyelmenreméltó írásban (Malkki 1997) mutatja ki, hogy a modernitás és filozófiája hogyan csapódott le az etnológia és a kulturális antropológiára, antropológiára „elfogadta” – s kutatásaival állandóan bizonyította – a modernitásnak azt a tézist, mely szerint a nemzetek mindenekelőtt mint különálló [diszkrét] területi egységek definiálандók. Ez azonban azt is jelentette, hogy a nemzeti kultúrát, illetve általában a kulturális csoportokat mint területi, territoriális entitásokat jellemezték meg. Az embereknek és a kultúráknak ezt a „helyhez kötöttségét” politikai gyakorlatok naturalizálták, amelyek mind azt hangsúlyozták, hogy a (nemzeti vagy etnikai) kultúra konkrét helyekhez kötődik, illetve különböző szimbolikus-konkrét földrajzi területeken való tartós – megtelepedtettségének a függvénye. A „gyökér”, az „anyaföld” és az ahhoz fűződő kapcsolat, a „haza”, a nemzet mint „anya” vagy „apá”, a „szülőföld” – mind olyan metaforák, szimbolikus konstrukciók, amelyek a „helyhez kötöttség” mint valami természetes állapotot vagy kapcsolatot kultúráját, ebből a „helyből” vezetik le (vö. Gagliar 1997). Ugyanakkor ezek a szimbolikus konstrukciók megteremtik azt a kulturálisan kódolt kognitív rendszert is, amelynek segítségével individuuumok és csoportok a környező világot kategorizálják,

¹⁷ Ez a leírás azonban minden további nélkül alkalmazható a kultúraközi kommunikáció kutatásának területére is, amely egyébként is a legszorosabb kapcsolatban áll az etnológiával, illetve az antropológiával.

azaz felosztják azt „otthonra” és „idegenre”, „mienkre” és „máséra” stb. A kulturális különbözőeknek ez a territorializált felbontása tehát különböző utakon és módokon teremte meg a „közösségek” az etnikai csoportnak, a nemzetnek, azaz az ugyanazon a helyen élő, azonos kultúrával rendelkező, zárt csoportnak a mítoszáit.¹⁸

2.3.5

Összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy a kulturálközi kommunikáció elmélete a következő alaptételekből indul ki:

- a) a kultúrák egymástól különbözőek és egymásról megkülönböztethetők, azaz rendelkeznek azzal a kulturális képességgel és tudással, hogy pl. a svédleket megkülönböztessük az olaszoktól;¹⁹
- b) kultúra és kommunikáció egymástól elválaszthatatlan jelenségek: kultúra nélkül nincs kommunikáció, és kommunikáció nélkül nincs kultúra;
- c) a kommunikáció adott formájában részt vevő aktorok mindig valamely kultúra reprezentánsai, azaz amikor egy svéd Olaszsal beszél, akkor egyidejűleg a svéd kultúra az Olasz kultúrával kommunikál;
- d) valamely kultúra reprezentánsának lenni egyet jelent a kommunikáció egy sajátos módjával, azaz egy svéd szükség szerint más kommunikációs szabályokat követ, mint egy olasz;
- e) az ugyanahhoz a kultúrához való tartozás megkönyíti, a más kultúrához való tartozás pedig megnehezíti a kommunikációt.

S noha ezek az elméletek a társadalmi létezésnek nyilvánvalóan nagyon fontos aspektusaira és dimenzióira reflektálnak, mégis befejezéstül fel kell hívni a figyelmet az ezekkel kapcsolatos teoretikus problémákra. Mindenekelőtt azokra az elméleti változásokra gondolok, amelyek az utóbbi évtizedben a kultúra fogalmával kapcsolatban megfigyelhetők. Az előbbiekben említett tudományelméleti hagyományok mind hangsúlyozzák ugyan valamilyen formában a kultúra történeti változásait, alapvetően azonban – bár gyakran csak implicit módon – abból indulnak ki, hogy a kultúrákban mégiscsak elsősorban egyfajta „belső kontinuitás” (mentálitás, hagyomány, kulturális örökség) dominál, ami meghatározza az egyes emberek viselkedését, s aminek alapján etnikai vagy nemzeti kultúrákról lehet beszélni. A „késő modern” etnológiai és antropológiai kutatások azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy milyen teoretikus nehézségekkel jár a mai, globális világban a kultúra „hagyományként” vagy „örökségként” történő definiálása. Éppen ezért a kultúrát sokkal inkább úgy kell tekinteni, mint egy le nem záródó és le nem zárható konstrukciós folyamat állandóan változó, „törékeny” produktumát (Hannerz 1992, 218). A kultúra nem

¹⁸ Noha ez egy másik elemzés témája lehetne, mégis meg kell írni röviden említeni, hogy ez a téma meggyalvánuló, térhez kötött kultúra jelenre hosszú évtizedeken keresztül (sőt bizonyos mértékben még ma is) az antropológiai kutatás tárgyát és egyben a helyét is, vö. Oliveg-Hastrup 1997. Vö. még Mintz 1998.

¹⁹ Ez ugyanis nem magától értetődő képesség. Emberek között kulturális különbözőségeket tenni, illetve kulturális különbözőségeket észlelni fontos összetevője a kulturális tudásnak.

valamiféle az individuális viselkedésbe kiterjedően beleprogramozott „kollektív sajátosság”, hanem egy olyan szimbolikus eszköz, amelyet folyamatosan létrehozunk, „termelünk”, s egyidejűleg állandóan alakítunk, változtatunk, kicserélünk stb., azaz a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekben használunk. A változtatható, választható, az „opcionális kultúrának” ez a koncepciója persze alapvetően szemben áll a modernitásnak azzal a kulturális fikciójával, amely szerint az individuumok folyamatosan és állandóan ugyanannak a társadalmi csoportnak s ezáltal ugyanannak a kultúrának a tagjai, mert csak ez a szükségesség biztosítja az integráns társadalmi élet lehetőségét (Eriksen 1993, 148). A problémát mindenképp az jelenti, hogy a késő modern társadalmakban élő emberek számára egyre kevésbé adott az ugyanazon a kultúrában való állandó és folyamatos éles lehetősége, hiszen ezek a társadalmak *per se* transznacionális és hibrid világok, amelyeket nem egyszerűen a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése, hanem a kulturális különbözőség állandóan változó hálójára, a kulturális kreolizáció és hibridizáció folyamata jellemez. A kreolizáció és a hibridizáció két olyan társadalomtudományi kategória, amelyek a késő modern társadalmak kulturális jellegét kísérik meg leírni (vö. Hannerz 1987, Pieterse 1998, Bhabha 1994). A kreolizáció metaforája – mint a kultúra kutatásának anyai más fogalma – a nyelvészetből származik, s valamely kultúra belső heterogenitására, keveredtségére, a különböző eredetű kulturális formák közötti határok elmosódására és az ennek nyomán kialakuló új sztereotípekre utal. A hibridizáció koncepciója pedig a különböző kultúrák keveredését, a különböző kultúrák foglalk és identitások egymásba fonódását, az egymásba olvadó kulturális áramlatokat jelenti, amelyek a kulturális különbözőségeknél az éles elválasztó határokon alapuló hierarchikus rendszerét alapjában kérdőjelelik meg. A kreolizáció és a hibridizáció fogalmait tehát a kollektív kulturális örökségek, az „alapjában változatlan” nemzeti mentálitások – ideológiai és tudományos – eszményének problémátus voltára mutatnak rá. Azt hangsúlyozzák, hogy az etnikai és nemzeti kultúrákat társadalmi folyamatnak, egy szociokulturális opciónak, a társadalmi szerveződés egy lehetséges stratégiának érdemes tekinteni, olyan társadalmi „termékeknek”, amely az önmagunk és mások megnevezésére irányuló, a politikai és társadalmi téren belüli kizárásokról és bennefoglalásokról folyó szimbolikus „tárgyalásoknak” az eredménye. Az etnikai és nemzeti kultúra olyan szimbolikus társadalmi termékek tehát, amelyek a különböző társadalmi és politikai helyzetekben más és más formákban bukkanhatnak fel, elérő szemantikai tartalmakat hordoz(hat)nak, s bármikor újraalkothatók, hogy ily módon az egyes társadalmi csoportok, illetve individuumok a változó társadalmi környezetre, politikai helyzetre, hatalmi és csoportközi viszonyokra, szemiotikai kódokra folyamatosan reagáljanak és reflektálni tudjanak (vö. Smith 1992, 512). Éppen ezért a kulturálközi kommunikáció kutatása sem elégedhet meg a kommunikációs félreértések és nehézségek leírásával, hanem figyelmét a kulturálközi kommunikáció társadalmi funkcióira kell fordítania.